

AYDAR, Hidayet (2014). “Kırgızistan’da Dindarlaşma Tiredi; problemler, Öneriler”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.497-536 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Hidayet AYDAR*

KIRGIZİSTAN’DA DINDARLAŞMA TİRENDİ; PROBLEMLER, ÖNERİLER

Giriş

Bu çalışmada Kırgız halkının dînî durumuna, dindarlaşma temayülüne, bunun düzeyine vs. temas etmeye çalışacağım. Bunu da aralarında bulunduğum üç yıl içinde bizzat müşahede ettiğim Kırgız halkının dînî bilgi düzeylerini, dînî temayüllerini, dînî akım ve guruplara bakış açılarını, dînî kişi ve kurumlara yaklaşımlarını, dînî emir ve yasaklara karşı tutumlarını, dînî ibadetlerini ifa yönündeki eğilimlerini vs. öğrenmeye çalışarak yapacağım.

Çalışmamız esnasında Orta Asya ve bilhassa Kırgızistan’daki dindarlaşma eğilimleri hakkında bilgi veren bulabildiğimiz önemli kaynaklara bakıp onlardan yararlanmaya da çalışacağız. Kırgızistan’da uzun süre kalıp, bölge halkı hakkında önemli sosyolojik araştırmalar yapmış olan Ahmet Cihan, Salih Pay gibi bazı araştırmacıların çalışmalarından da yararlandık. Bilhassa çalışmamızı yaptığımız zamanlar Bişkek Sosyal Bilimler (Gumanitardık) Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde doktora yapan Nuri Kiraz’ın *Kırgızistan’da Dindarlaşma Tiredi* adlı henüz devam etmekte olan tezinden; özellikle de tezde elde edilen istatistikî bilgilerden yararlanacağız.

Çalışmamızda yararlandığımız diğer bir kaynak da Dilaram Akramova’nın *Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde Din Eğitimiyle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)* adlı basılmamış doktora tezi²⁵⁴ olacak. 2007 yılında yaptığımız ve yayınlanmış bulunan “Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi.

²⁵⁴ Dilaram Akramova, *Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde Din Eğitimiyle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)*, basılmamış doktora tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2006).

Öğrencilerinin Profili”²⁵⁵ adlı makalemiz ile yine *Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*,²⁵⁶ *Kırgızistan’da Dindarlaşma*²⁵⁷ adıyla Bişkek’te basılmış olan kitaplarımızdan da alıntılar yapacağız.

Bunlara ilaveten gerek Kırgızca ve Türkçe, gerekse Rusça ve İngilizce ulaşabildiğimiz konuyla ilgili çalışmalardan da istifade etmeye gayret edeceğiz.

Kırgızların Dînî Bilgi Düzeyleri ve Bazı Garip Dînî Uygulamalar

Kırgız halkı, -her ne kadar İslamlaşma süreci hakkında farklı yorumlar yapıyorsa da- aslında yüzyıllardan beri Müslüman bir toplum olarak yaşamaktadır.²⁵⁸ Ancak yaşadıkları coğrâfi şartlar; içinde buldukları siyâsî ve sosyal durum, onların dindarlık düzeyi üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Zira Kırgız halkı, târihî süreçlerinin büyük bir kısmında göçebe bir hayat yaşamıştır. Böyle bir hayat tarzının, iyi bir dînî eğitim yapmaya ve buna bağlı olarak dindarlaşmaya müsait olmadığı açıktır.²⁵⁹

Bundan dolayı esas itibariyle Müslüman olan Kırgız halkı arasında dinin özünden uzak bazı anlayış ve uygulamalar olmuştur. Kırgız şair ve sancıracı (nesep ilmi âlimi) Talip Moldo (1849-1949), Güneyde; Andican ve Namangan bölgelerinde Özbeklerle birlikte yaşayan Kırgızların, daha önceden İslam’a girdiklerini ve daha dindar olduklarını, buna karşılık, Kuzey bölgesinde yaşayanların, daha geç dönemlerde Müslüman olduklarını, dînî bilgi ve hassasiyetlerinin daha az olduğunu²⁶⁰ belirtir.²⁶¹ Onun verdiği bilgilere göre, Kırgızistan’ın

---

²⁵⁵ Hidayet Aydar, “Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Profili”, *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan’da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21-22 Mayıs 2007 Bişkek*, (Bişkek: 2008), 269-292.

²⁵⁶ Hidayet Aydar, *Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*, (Bişkek, 2009).

²⁵⁷ Hidayet Aydar, *Kırgızistan’da Dindarlaşma*, (Bişkek, 2009).

²⁵⁸ Aydar, *Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*, 34-39.

²⁵⁹ Bu dönemlerde Kırgızlar arasında din eğitiminin durumu için bkz. Aydar, *Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*, 53-59.

²⁶⁰ Halen durum aynıdır; Güneyde Özbeklerle birlikte yaşayan Kırgızlar, Kuzeydekilere göre daha dindardırlar. (Bkz. Mustafa Erdem, “Kırgızistan’da Dînî Hayat”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım-2001, C.21, S. 171, s. 74. Ayrıca Akramova, *Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde*, 18; Ahmet Cihan, “Kırgızistan’da Dini Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri”, *İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, (Kırgız Respublikasının Bilim, İlim Cana Caştar Sayasatı Ministirliği Oş Mamekettik Üniversitesi Teologiya Fakültesi), sayı 8, (Oş: 2005), 82).

Kuzeyindeki Isık Göl-Çolpan Ata bölgesinde yaşayan Buğu oymağının büyük bir kısmı, son zamanlara kadar İslam dinini, putperestlik ile karıştırıp beraberce yaşaya gelmişlerdir.²⁶²

Talip Moldo, Kırgızların, “dinim İslam” demekle beraber, aslında İslam’ın ne olduğunu bilmediklerini de yazar ve İslâmî bilgi ve pratiklerin, Hokand Hanlığı zamanında Kırgızlar arasında gelişme kaydettiğini belirtir.²⁶³

Kırgızların dindarlık düzeylerinin bu dönemlerde çok düşük olduğuna dair pek çok haber nakledilmektedir. Kırgız tarihçi Osmonali Sıdıkuulu’nun (1875-1940), 1914 yılında naklettiği bilgilerde, bu konuda bize bilgi verecek bazı örnekler vardır. Buna göre, o zamanlar Kırgız Temir boyu, daha önceleri haram ve helalin ne olduğunu bilmiyormuş; kendiliğinden ölen hayvanın etini yiyor, zina ve hırsızlık yapıyor ve çıplak geziyorlarmış. Ancak Kırgızların bu boyu, dindar bir kişi olan Moldo Çarkımbay Hacı’nın vaaz ve nasihatleri sayesinde bu yanlışlıktan dönmüş, İslam ve iman yoluna girmiştir.²⁶⁴

Yine onun verdiği bilgilere göre, söz konusu Kırgız boyundakiler, oruç tutar fakat namaz kılmazlarmış. Aralarında namaz kılan biri olsa, hemen ona “din âlimi” manasında “moldo” derlermiş. Böyle biri, Ramazan ayında tuttuğu orucunu açmak için, kendileri arasında ezan bilip okuyacak kimse olmadığı için, iftar vakti, atıyla on kilometre uzaktaki bir köye gider, ezanın okunduğunu duyduktan sonra tekrar hızla kabilesine döner, ondan sonra orucunu açarmış.²⁶⁵

Ünlü Kazak araştırmacı Ç. Velihanov²⁶⁶ da, Kırgızlar arasında yaptığı araştırmalarını yayınladığı eserinde, Hokand Hanlığı zamanında Kırgızların önemli manaplarından olan Sarıbağış manapının, “Orman Han döneminde, sıcak bir yaza rast gelen oruç,

---

²⁶¹ Ayrıca bkz. Abdumalik Nysanbaev, "XXI. Yüzyılda İslam Dünyası: Orta Asya Bölgesi", *XXI. Yüzyılda İslam Dünyası ve Türkiye Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı 28-30 Mart 2003 İstanbul*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı-Ensar Neşriyat, 2003), 296.

²⁶² Bkz. Talip Moldo, “Kırgız Tarihi, Uruçuluk Kuruluşu, Turlu Saltlar”, *Kırgızdar*, (Haz. K. Cusupov), (Bişkek: 1993), II/535-537; Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet Göçebe Bir Türk Boyunun İslamlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (Ankara: Sek Yayınları, 1999), 69; Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2000), 141-142.

²⁶³ Bkz. Talip Moldo, “Kırgız Tarihi”, *Kırgızdar*, II/536 Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 70.

²⁶⁴ Bkz. Osmonali Sıdıkuulu, *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniye Kırgız Sancırası*, (Arap harflerinden Kiril alfabesine aktararak yayımlayan: H. Karasayulu), (Frunze: 1990), 38; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 66.

²⁶⁵ Sıdıkuulu, a.g.e., 39; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 67.

²⁶⁶ Bkz. Ö.C. Osmonov- A.A. Asanov, *Kırgızstan Tarihi(En bayırkı doordon azırkı mezgilge çeyin) (Kırgızistan Tarihi(En Eski Devirden Günümüze Kadar)*, (Bişkek 2003), 306-307.

onun emriyle kışa ertelenmiştir” dediğini nakletmektedir.²⁶⁷ Aynı bilgi V.P. Makrinin ile V. M. Polskih’in birlikte Rusça hazırladıkları, daha sonra da D. Saparaliyev ve B. Barkayev tarafından *Kırgızstan Tarihi* adıyla Kırgızcaya çevrilen eser²⁶⁸ ile Abdulkadir İnan tarafından Türkçeye çevrilen *Manas Destanı* adlı eserde²⁶⁹ de geçmektedir.

Ne yazık ki, o zamanlar Kırgızların “moldo” diye itibar ettiği kişilerin bile dînî bilgi konusunda durumları, halkından pek farklı değildi. Esasen bunlara, herhangi bir din eğitimi aldıkları için değil, fakat bir iki dînî husus hakkında doğru-yanlış bazı bilgilere sahip oldukları için “moldo” denilirmiş. Nitekim Temir boyu arasında herhangi birinin namaz kılması durumunda, kabilesi tarafından, ona hemen “moldo” dendiğine yukarıda temas ettik. Söz konusu boy arasında oruç tutup namaz kıldığı için kendisine “moldo” denen bir kişi, cenaze namazını kıldırırken rükû ve secde yaparmış. Kendisine “biz böyle cenaze namazı görmedik” diyenlere, “o öncedendi; Hudayar Han’dan²⁷⁰ (1845-1858) sonra secdeli namaz çıktı” diyerek, cenaze namazının secdeli hale geldiğini söylemiş.²⁷¹

Talip Moldo’nun verdiği bilgilere göre, cenaze namazı, ölenin arkasından dînî merasim yapıp Kur’an okumak gibi hususlar, Hokand Hanlığı zamanında Kırgızlar arasında yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁷²

Beş vakit namaz konusunda da özellikle Kuzey Kırgızları arasında bazı garip uygulamaların olduğu belirtilmektedir. Kırgız tarihçi Talip Moldo’nun verdiği bilgilere göre, Kuzey Kırgızların çok az bir kısmı namaz kılıyordu. Bunlar namazda okuyacak kadar Kur’an bilmediklerinden, namazlarında “Karağaydın keldesi, Men Kuday’dın pendesı” (Karakayanın kellesi, ben Hüda’nın kölesi) diyerek yatıp kalkarlardı, böylece namaz kılarlarmış.²⁷³

Kırgızların bu dönemleri hakkında önemli bilgiler veren Kazak coğrafyacı ve bilim adamı Velihanov, onların eski örf ve adetlerine çok bağlı olduklarına; Müslüman olmakla birlikte, İslam’ın emir ve

²⁶⁷ Bkz. Çokan Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*, (Alma-Ata: 1985), II/ 72-73. Ayrıca bkz. Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 71; Akramova, *Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde*, 13-14.

²⁶⁸ Ayrıca bkz. V.P. Markinin-V.M. Polskih, *Kırgızistan Tarihi*, (Kırgızcaya çev. D. Saparaliyev ve B. Barkayev), (Bişkek: 1995), 240.

²⁶⁹ Abdulkadir İnan, *Manas Destanı*, (Ankara: 1985), 6.

²⁷⁰ Hokan Hanlarından biri.

²⁷¹ Sıdıkuulu, a.g.e., 39; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 67-68.

²⁷² Bkz. Talip Moldo, “Kırgız Tarihi”, *Kırgızdar*, II/536; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 70

²⁷³ Talip Moldo, “Kırgız Tarihi”, *Kırgızdar*, II/537; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 71.

talimatlarını bilmediklerine işaret etmektedir. Ona göre, bundan dolayı Kırgızların arasından âlimler çıkmamıştır.²⁷⁴

Kırgızlar bu dönemde yanlarına gelen ve fakat az da olsa dînî bilgisi olan Özbek veya Uygur asıllı tüccarlara (sart) “din âlimi” gözüyle bakar ve onlara saygı gösterirlerdi. Onların ellerinde “Hz. Peygamber’den alınmış emir yazısı” olduğuna inanırlardı.²⁷⁵ Hatta Sıdıkuulu, onların bu yaklaşımını, “halk, bilgisiz de olsa sartı görse ona “hoca”²⁷⁶, sarıklı görse ona da “moldo” derdi” şeklinde vermektedir.²⁷⁶

Yine Sıdıkuulu, ülkenin kuzeyinde Narın tarafında yaşayan Kırgız Çerik kabilesinin dînî hayatı ve dînî eğitim düzeyleri hakkında bilgi verirken, onların, o zamanlar pek çok âlimin yetiştiği bir ilim şehri olan Kaşgar’dan bel bellemeye gelen bir kişiyi dahi “büyük moldo” olarak görece kadar dînî bilgi konusunda yetersiz olduklarını kaydetmektedir.²⁷⁷ Sıdıkuulu ayrıca şu bilgileri de vermektedir: “Kendim gezip gördüm; bir adam, kendi köyünde bir “divâne” iken, Çerlik kabilesi arasında “moldo” oldu. O divâne moldo, elif harfini bilmez, ancak o ne söylese, halk onu şeriat olarak kabul ederdi.”²⁷⁸

Kırgızların dînî yaşayışı hakkında bilgi veren eserlerde, onların namaz ibadetlerini nasıl ve ne derecede ifâ ettikleri de söz konusu edilmektedir. Buna göre, eskiden Kırgızlar arasında namaz kılma oranı son derece düşük imiş. Nitekim Kırgız tarihçilerden Belek Soltonoyev (1878-1938), yaşadığı dönemlerde, kendi bölgesinde bulunan Kırgızlar arasında İslâmî yaşayıştan bahsederken, onların arasında namaz kılanların sayısının binde bir olduğunu söylemektedir.²⁷⁹ Ancak Rusların bölgeyi işgal edip Kırgızları denetimleri altına geçirmelerinden sonra Kazan’dan bölgeye gelen Tatar; Kaşgar’dan gelen Uygur; Fergana ve Taşkent’ten gelen Özbek mollaların sayesinde namaz ve diğer ibadetleri öğrenip daha fazla kılmaya başlamışlardır. Onun verdiği bilgiye göre, Kırgızlar cemaatle namaz kılmak istediklerinde zorla birini öne geçirirlermiş; o kişi de Kur’an okumayı bilmediği için, açıktan okunması gereken yerleri

²⁷⁴ Bkz. Makrinin - Polskih, a.g.e., 245-246; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 65.

²⁷⁵ Sıdıkuulu, a.g.e., 89; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 68.

²⁷⁶ Bkz. Sıdıkuulu, a.g.e., 91; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 68.

²⁷⁷ Sıdıkuulu, a.g.e., 92-93; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 68-69.

²⁷⁸ Sıdıkuulu, a.g.e., 92-93; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 69.

²⁷⁹ Bkz. Belek Soltanayev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, (Bişkek: 1993), I/136; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 72.

sessizce içinden okurmuş; ona, “niçin açıktan okumadığı” sorulunca da, “açıktan okumak öğünmektir” dermiş.²⁸⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer bölge halkları gibi Kırgızlar da Rusların denetimi altına girmişlerdir.²⁸¹ Rus Çarlığının denetimi altına girdikleri dönemlerde bile, sosyal hayatlarında hâkim olan eski örf ve âdetlere bakılarak, bazı Kırgızların Müslüman olmadıkları iddia edilmiştir.²⁸² Nitekim ondokuzuncu asır başlarında Tobolsk bölgesi ile Türkistan arasında uzayıp giden engin ovalarda oturan birçok Kırgızın putperest olduğu belirtilmektedir. Bunların Hıristiyanlaştırılması için Rus hükümetine yapılan müracaat iyi karşılanmamış; “o taraf halkının henüz İncil'in yüce dairesine kabul edilemeyecek derecede ilkel ve yabânî oldukları” buna bir sebep olarak gösterilmiştir.²⁸³ Bu “ilkel ve yabânî” insanların Hıristiyanlaştırılması için değil, Müslümanlığa girmeleri için uğraş verilmesinin daha uygun olacağı önerilmiştir. Nitekim bölgeye Müslüman davetçiler gelmiş, Rus yetkililerden izin alarak dînî tebligat faaliyetine başlamış ve büyük gayret göstererek bütün Kırgız aşiretlerini İslam'a sokmuşlardır.²⁸⁴

T. W. Arnold, Kırgızların bu dönemlerde Müslüman olmalarıyla ilgili bazı önemli bilgiler vermektedir. Ona göre, bölgedeki Kırgızların Müslüman olması, İslam'daki misyonerlik tarihinin hayrete değer vakalarından birisidir. Arnold'un verdiği bilgilere göre, Orta Asya'daki Kırgızlar, Tatar mollaları tarafından İslam'a sevk edilmişlerdir. Ruslar, 1731'li yıllarda Kırgızlarla başlayan ilişkilerini ve görüşmelerini hep Tatarlar aracılığıyla sağlamışlardır. Tatarların Kırgızlarla iyi anlaşmalarından hareketle, Kırgızları da Tatarlar gibi Müslüman zannetmişlerdir. Hâlbuki Arnold'a göre, Kırgızların çoğu, ondokuzuncu asrın ortalarına kadar Şamanist idiler. Memleketleri, Rus İmparatorluğuna ilhak edildiği zaman, Kırgız hanlarından yalnızca birkaçı Müslümanlık hakkında bilgiye sahipti ki, bu bilgiler de müphem idi. O zamanlar, geniş Kırgız ovalarının hiçbir

²⁸⁰ Soltanayev, a.g.e., I/136; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 72.

²⁸¹ Reşit Rahmeti Arat, "Kırgızistan", ", *İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB Devlet Kitapları, 2001), VI/739; Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Genel Türk Tarihi*, (Editörler: H. C. Güzel - A. Birinci), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), IX/687-709; Mehmet Saray, "Kırgızistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002), XXV/443-444; Erdem, *Kırgız Türkleri*, 69-71.

²⁸² Ceenbek Canıbekov, *Kırgız Ruhundaki Sosyalistik-Filosofialık İdeyalar cana Közkarıştır*, (Oş: 1996), 72; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 65.

²⁸³ Arnold, .W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev. H. Gündüzler), (Ankara: 1982), 249.

²⁸⁴ Arnold, a.g.e., 249.

tarafında tek bir mescit ve Muhammed'in dinini öğretebilecek tek bir hoca bile bulunmuyordu. İşte bu kadar İslam'dan uzak ve bîhaber olan Kırgızların Müslüman olmasına, o zamanki Rus hükümetinin, onları Müslüman sanması, bundan dolayı da onlara Müslüman ilkelerine göre muamelede bulunması sebep olmuştur. Bu maksatla Kırgızlar arasında Rus hükümetinin emriyle mescitler yaptırılmış ve Kırgız çocuklarına dînî eğitim vermek için mektepler açmak üzere mollalar gönderilmiştir. Bu mollalar, Rusya hükümetinin adamları sıfatıyla Kırgızlar arasında İslamiyet'e dair vaazlar vermiş ve İslamiyet'i yaymışlardır.²⁸⁵

Bize öyle geliyor ki Arnold, Kırgızların Müslümanlıktan bîhaber oluşları konusundaki bilgileri abartarak vermiştir. Hicretin 90. yılı gibi oldukça erken dönemlerden itibaren Müslüman olmaya başlayan halkların yaşadığı; gerek İslâmî ilimler, gerekse Tasavvuf konusunda çok büyük âlimlerin yetiştiği bir bölgede yaşayan Kırgızların "geniş ovalarının hiçbir tarafında tek bir mescidin bulunmadığını ve Muhammed'in dinini öğretebilecek tek bir hocanın bile olmadığını" kabul etmek çok zordur. Belki de Arnold ve onun gibi bazı araştırmacılar, küçük bir bölgede görmüş oldukları bir durumu, bütün bölgeye teşmil etmişlerdir. Her hâlükârda biz, Arnold'un verdiği bu bilgilere "temkinli" yaklaşıyoruz.

Rusların Çarlık döneminde bilinçli bir şekilde bölgedeki Müslümanları dinden uzaklaştırma politikası güttükleri, bu amaçla da bölgede 25 civarında kilise açtıkları bilinmektedir.²⁸⁶

Bununla birlikte Kırgızlar, zaman zaman karşılaştıkları ve etkilerinde kaldıkları İslâmî kimliği ağır basan bazı devletler sayesinde, kısa bir süre içerisinde, dînî bilgi düzeylerini ve dindarlık seviyelerini arttırabilmişlerdir. Nitekim Hokand Hanlığı zamanında, Güney Kırgızistan'da yaşayan Kırgız toplumu arasında var olan dînî eğitim kurumlarına yenileri de ilave edilmiş, böylece bölgede dînî eğitim daha da güçlenmiştir. Bölgede buna bağlı olarak dindarlık düzeylerinin yükseldiğini görmekteyiz.

Sovyetler zamanında, diğer toplumlar gibi Kırgızları da dinsizleştirme çabalarına, Sosyalist rejimin gereği olarak büyük bir hız verilmiştir. Esasen Bolşevik Devrimi'nden sonra kurulan Sovyetler Birliği idaresi, dine ve dînî eğitime karşı zaman zaman yasaklamalara

---

²⁸⁵ Arnold, a.g.e., 248-249.

²⁸⁶ Bkz. *Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet (Islam Today in the Soviet Union)*, (Almanya: ts.), 4-5.

gitmiştir.²⁸⁷ Nitekim 23 Ocak 1918 tarihli “Kiliseyi Devletten ve Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında Kanun” adındaki düzenlemede, “okulun kiliseden ayrıldığı; genel eğitim veren bütün devlet ve cemaat okullarında, aynı şekilde özel okullarda dînî eğitime izin verilmediği” belirtilmiştir. Bununla beraber aynı düzenlemede, vatandaşların özel yollarla din eğitimi vermeleri ve almaları mümkün kılınmıştır.²⁸⁸

Bazı ufak tadilatlarla 1990 yılına kadar yürürlükte kalan 8 Nisan 1929 tarihli “Dînî Cemaatler” başlıklı kanunun 18 ve 19. maddelerinde, “Devlet ve cemaat okulları ile özel okullarda dînî dersler vermek yasaktır; dînî cemaat üyeleri, yalnız cemaate ait olan cami etrafında faaliyette bulunabilirler” denilerek, din eğitimi yapma imkânı daha da kısıtlanmıştır.²⁸⁹

Bunun için bölgedeki pek çok İslâmî ibadet ve eğitim mekânı kapatılmış veya kuruluş maksadının dışında bazı işler için kullanılmıştır. Ayrıca din ve dînî anlayışlar/uygulamalar aleyhinde çok büyük menfî propaganda ve yayınlar yapılmıştır. Bu cümleden olarak, namazın İslam’ın orijinal ibadeti olmayıp önceki dinlerden alınan bir tapınma şekli olduğu; emekçilerin zamanını alarak onları üretimden alıkoyduğu; namazdaki hareketlerin, bir kölenin, efendisi karşısındaki hareketlerini andırıldığı ve bunun, köleliğin hâkim olduğu toplumların üretim ilişkilerinin bir yansıması olduğu; bu hâliyle namazın, günde beş defa emekçileri köle vaziyetinde durmaya mecbur ettiği vs. iddia edilmiştir.²⁹⁰

Yine Sovyet dönemi bazı yazarları, namazın, toplumların geri kalmasının en büyük etkenlerinden biri olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlardan biri olan M. Aliyev, namazın kişileri ve milletleri perişan edip geri bıraktığı yönündeki iddiasını şöyle bir hesapla ortaya koymaya çalışmıştır: Beş vakit namaz, insanın bir günde 5-6 saatini, bir ayda 180 saatini, bir yılda 2160 saatini veya 90 gününü almaktadır.

---

²⁸⁷Bkz. Gülnisa Aynakulova, “Günümüz Kırgızistan’ında Dinler ve Dini Faaliyetler”, *1. Uluslar arası Sosyal Bilimciler Kongresi, SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim Uluslararası Kongre 18-21 Eylül 2006, Kocaeli/Türkiye, Kongre Kitabı*, (Kocaeli: 2007), 471; Mehmet Nuri Yılmaz, “Türk Dünyasında Dini Durum”, *Yeni Türkiye Dergisi, sayı 15 Türk Dünyası Özel Sayısı I*, (Yıl 3, Mayıs-Haziran 1997), 156.

²⁸⁸Kanun, *Din, Çerkov: Marksizim Leninizm Klassiklerinin Din ve Ateizm Toğrısındaki Fikreri, Sovyetler Birliği KP. ve Özbekistan KP’nin, SSCB ve Özbekistan SSR Hükümetlerinin ana şu Meselelerge aid Huccetleri Toplamı*, (Haz. Komisyon), (Taşkent: 1987), 92-94’ten Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 110-112.

²⁸⁹Bkz. Baymirza Hayıt, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, (Ankara: 1975), 339; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 125-126.

²⁹⁰Bkz. Mehemedov A., *İslam*, (Bakı: 1933), 39’dan Seyfettin Erşahin, *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi*, (Ankara: İlahiyat Vakfı Yay., 1999), 275-276.

Bunun İslam dünyasında VII. yüzyıldan beri yapıldığı göz önünde bulundurulursa, halka verdiği zarar kendiliğinden ortaya çıkar. Yine bu rakamları Orta Asya hakları için söz konusu yaptığımızda, namazın, onların geri kalma nedenlerinden biri olduğu kolayca anlaşılabilir.²⁹¹

Sovyet döneminin ileri gelen İslam bilimcilerinden olan Özbek asıllı Muttalip Ahmedoviç Osmonov da, namazın insanlarda acizlik ve karamsarlık duygularını güçlendirdiğini, sosyal hayat meselelerinden uzaklaştırdığını ve pasifleştirdiğini iddia etmiştir.²⁹²

Bu propaganda, doğal olarak insanları etkilemiş; Kırgızistan'da zaten az olan namaz kılma anlayışından halkı bütünüyle uzaklaştırmıştır.

Yetmiş yıl süren bu dönem, her ne kadar Kırgızları Müslüman kimliğinden çıkarma konusunda tam başarılı olamamışsa da, onları “din” konusunda bilgisizleştirmede; dolayısıyla da dindarlık düzeylerini alt seviyelere çekmede oldukça başarılı olmuştur.

Bağımsızlık Sonrası Dindarlaşma Süreci

1991 yılında başlayan Bağımsızlık sonrası dönemde, bilhassa ilk zamanlarda Kırgızlarda dine ve dînî değerlere dönmede hızlı bir süreç yaşanmıştır. Uzun, hem de çok uzun zamandır kalplerinin derinliklerinde saklı bulunan dînî duygular, Bağımsızlıkla birlikte bir anda kabarmış ve halk büyük bir oranda eskiden beri sahip olduğu fakat yaşayamadığı dinine sarılmaya başlamıştır. Bu zamanda, âdeta Karahanlılar ve daha sonraki dönemlerde bölgede birkaç kez yaşanmış olan binler, hatta yüz binlerce çadırdan ibaret büyük kitlelerin İslam'a girişlerinin farklı bir versiyonu yaşanmıştır.

Kırgız halkı arasında Bağımsızlığın ilk yıllarında başlayan dine yönelme ve dînî esaslara göre yaşama arzusu, başka bir ifadeyle dindarlaşma düzeyi, hızlı bir şekilde devam etmektedir. İyi gözlem yapabilen herkes, Kırgız halkı arasında dindarlığın nasıl bir yükseliş tirendi gösterdiğini rahat bir şekilde fark edebilir.

İbâdetler ve Dindarlaşma

Burada görüştüğümüz bazı insanlar, Sovyetler döneminde başkent Bişkek'te bulunan ve bugün halk arasında “Çon Meçet” (Ulu

²⁹¹M. Aliyev, *İslam Dini ve Onun Merasimleri*, (Taşkent: 1958), 25-27'den naklen Erşahin, *Türkistan'da İslam*, 396-397.

²⁹²Muttalip Ahmedoviç Osmanov, *İslam Akide ve Merasimleri*, (Taşkent: 1975), 122; Erşahin, *Türkistan'da İslam*, 396-397, dipnot 284.

Cami) diye bilinen Borborduk Meçet (Merkez Camii)²⁹³ adındaki camide -ki o zamanlar oldukça küçük imiş- yalnızca birkaç yaşının namaz kıldığını, Cuma namazlarının da yine bu kadar az bir cemaat tarafından kılındığını anlatmışlardır. Bunlar, bağımsızlığın ilk yıllarında da durumun bu noktada olduğunu, ancak kısa bir süre içerisinde bu mescitte namaz kılanların sayısının hızla arttığını söylemişlerdir. Araplar tarafından büyütülerek yeniden yapılan Borborduk Meçiti (Çon Meçet-Santralni Meçet), bugün artık sadece içiyle değil, fakat avlusuyla da cemaati kaldıramamaktadır.

Cuma namazlarında cemaat, caminin yanından geçen anayollara ve sokaklara taşmaktadır. Kırgız halkını, yazın sıcağında yüksek hararet altında, insanı kasıp kavuran sıcak altında avluda, yolda, sokakta Cuma namazını kılarken görebileceğiniz gibi, kışın dondurucu soğukunda sokakta, buz gibi karın üstünde bile namaz kılarken görebilirsiniz.

Ne yazın kavurucu sıcağı, ne kışın dondurucu soğuğu, onları namazını eda etmekten alıkoymaz.

Vakit namazlarında da, özellikle hafta sonlarında caminin içi dolmaktadır. Biz bunların tümüne bizzat şahit olduk. Ramazan ayında da cami oldukça kalabalık olmaktadır.

Ama Kırgızistan'da en büyük kalabalığı bayram namazlarında görmek mümkündür. 2006, 2007 ve 2008 yıllarında şahit olduğumuz bayram namazları, muazzam kalabalıklar tarafından eda edildi. Bu namazlar, başkent Bişkek'in en büyük meydanı olan Alatoo meydanında²⁹⁴ onbinlerin katılımıyla kılınmaktadır. Bizzat dönemin Kırgızistan Hazreti Müftüsü (Diyanet İşleri Başkanı) Muratali Hacı Cumanov'un belirttiğine göre 2007 yılında meydana 90 bin civarında kişi bayram namazını cemaatle kılmıştır.²⁹⁵ 2008 yılında bu sayı daha da yükselmiştir. Bir kısmını kışın kıldığımız bu namazları, halk buz gibi havada buzların üstünde ifa ediyordu. Demek ki, yaklaşık 15 yıl

---

²⁹³(Бишкек Шаардык Борбордук Мечит) (Bişkek Şaardık Borborduk Meçit = Bişkek Şehri Merkez Mescidi), Rusça (Центральная Мечеть Города Бишкек) (Tsentralnaya Meçet Goroda Bişkek = Bişkek Şehri Merkez Camii) diye yazılmıştır. Ancak mescit, halk arasında Çon Meçet, Santralni Meçet (Ulu Cami/Merkez Camii) diye bilinir.

²⁹⁴Bu meydan (ki halk burayı “meydan” anlamında Rusça bir kelime olan Ploşat kelimesiyle adlandırır), meclisin önü, tarih müzesinin arkası olan bölgedir ve bütün bu bölgenin içinde yer aldığı meydan, “Alatoo meydanı” diye bilinir. Bişkek'in en büyük meydanı olan bu meydan, aynı zamanda Kırgızların Aküy (Beyaz ev) dedikleri ve Kırgız hükümetinin de içinde bulunduğu Cumhurbaşkanlığı köşkünün de hemen yanı başındadır. Lenin'in, daha önce meydanın anayola bakan kısmında bulunan dev heykeli de yine burada toplu bayram namazlarının kılındığı yerde bulunmaktadır.

²⁹⁵Muratali Hacı Cumanov, Ölköbüzdögü İslam Jolu, (Bişkek: 2008), 17.

içerisinde bayram namazı kılanların sayısı 30-40 kişiden, 100 bin kişi civarına çıkmıştır. Bunun muazzam bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz.

Bayram namazlarından önce Kırgızistan'da tanınmış bazı âlimler vaaz ederler. Sonra Hazreti Müftü konuşur. Onun ardından, Cumhurbaşkanı ve hükümet adına bir yetkili, sonra Bişkek Belediye Başkanı konuşmalar yaparlar. Bunların ardından Bişkek'te bulunan bazı büyükelçiler söz alır ve Bayram namazı kılmaya gelmiş olan yüzünü aşkın Kırgız müslümana hitap ederek bayramlarını kutlarlar. Bizim katıldığımız bayram namazlarında İran, Pakistan, Türkiye gibi Müslüman ülkelerin büyükelçilerinin yanında Amerika büyükelçisinin veya onun adına birinin konuşma yapması –hem de konuşmasını Kırgızca yapması- çok dikkatimizi çekmişti.

Halkın bayram namazı kılma konusundaki eğilimlerine gelince, 2008 yazında Kırgızistan'daki yedi büyük eyalet ve başkent Bişkek, 18 şehir merkezi ve 58 köyde 1555 denek üzerinde yüzyüze yapılan bir ankette kendilerine sorulan “Bayram namazını kılıp kılmadıklarına dair” soruya, deneklerin %24,0'ı “düzenli”; %7,8'i ara-sıra ve %7,7'si de “çok seyrek” demiştir. “Ömrümde hiç” diyenlerin oranı ise %20,7'dir. Soruya deneklerin %39,7'si cevap vermemiştir.²⁹⁶ Cevap vermeyenleri de belli oranda dağıttığımız zaman, hiç Bayram namazı kılmayanların oranı %29 olmaktadır. Geriye kalan %71'lik kısım ise ara sıra da olsa Bayram namazı kılmaktadır.

Namaz kılanların önemli bir kısmı, bilmediği için, ne yazık ki namazı âdâbına uygun kılmamaktadır. Çoğu zaman camide namaz kılarken, yanı başınızda namaza duran kişinin, size bakarak, sizin yaptıklarınızı taklit ederek namaz kıldığını görebilirsiniz.

Kırgızistan'da Ramazan ne derecede hissediliyor? Doğrusunu söylemek gerekirse, başkent Bişkek'te üç Ramazan geçirdim; şehir içinde, dışarıda, sokakta Ramazanın varlığını hissettirecek bir şeye pek rastlanmıyor. Tabii bu söylediğimiz başkent Bişkek içindir, başka yerler için bir şey diyemem. Bunun dışında iftarlara çağırma, toplu iftar yapma gibi hususlara da pek rastlayamadık. Bazı dînî kurum ve kuruluşların yaptıkları küçük çaplı ve az sayıda etkinlik vardır. Bunların yanında, zaman zaman Cumhurbaşkanının, başta Hazreti Müftü olmak üzere dînî kimliği olan bazı kişilere sarayında (Ak Üy) iftar yemeği verdiği dair haberler basına yansımaktadır. Ancak

---

²⁹⁶Bkz. Nuri Kiraz, *Kırgızistan'da Dindarlaşma Tirendi*, Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, bitmemiş doktora tez notları, 53.

bütün bunlar genel içinde pek önemli bir yer tutmuyor. Burada bir iftar telaşına, bir sahur heyecanına hiç şahit olmadık. Ramazanda tıpkı diğer zamanlarda olduğu gibi bütün restoran, kafe gibi halka yemek hizmeti sunan yerler açıktır ve kalabalık oranları Ramazanın dışındaki zamanlardakinden farksızdır. Bu sözlerimiz, başkent Bişkek'te oruç tutulmadığı anlamına gelmez. Mutlaka oruç tutanlar vardır; hem de azımsanmayacak kadar. Nitekim Ramazanda bilhassa ilk günlerde merkez cami olan Çon Meçet dolup taşmaktadır. Ne var ki bir milyonu aşkın Bişkek nüfusu içerisinde bu miktar, fark edilmeyecek kadar az ve küçük kalmaktadır.

Bu durumu da normal karşılamak lazımdır. Zira burada bize anlatıldığına göre, Sovyetler zamanında kırsal bölgelerde az sayıdaki yaşlıyı hariç tutarsanız, neredeyse hiç oruç tutan yokmuş. Oruç tutma, bağımsızlığın ilk yıllarından sonra başlamış bir ibadettir. O zamandan beri süregelen oruç tutma ibadetine ilginin giderek artmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu sayı çoğaldıkça Ramazan daha fazla hissedilecektir.

Başkent Bişkek'te Ramazan'ın varlığı pek hissedilmemekle bitlikte, iyi yönde bazı gelişmeler de olmaktadır. 1 Ekim 2008 günü kutlanan Ramazan bayramında, büyük kalabalıklarla kılınan bayram namazı hutbesinde Hazreti Müftü, buna değinerek şunları söylemiştir: “Şükürler olsun ki, ülkemizde ve bu arada başkent Bişkek'te Ramazan daha çok hissedilmekte ve yaşanmaktadır. Nitekim bu Ramazan'da başta Cumhurbaşkanı olmak üzere, bazı bakanlar, milletvekilleri, valiler, belediye başkanları ülkemizin din adamlarının katıldığı iftarlar vermişlerdir. Hatta aralarında Amerika gibi müslüman olmayan ülke elçilerinin de bulunduğu pek çok büyükelçi de biz din adamlarına iftar düzenlemiş ve Ramazanımızı kutlamışlardır.” Her ne kadar bu, siyâsî yönü ağır basan bir durum ise de, yine de hayra yormak ve Kırgızistan'da Ramazan'ın ağırlığını hissettirdiğine hamletmek mümkün olabilir. En azından eskiye göre daha iyiye doğru bir gidişatin olduğunu söyleyebiliriz.

Bölgede bulunan ve Türkiye destekli olan İlahiyat Fakülteleri ile diğer dînî kurumlar da her Ramazan ayında iftar programları düzenlemektedirler. Bu programlara, Bişkek'te çalışan bazı Türkler yanında Kırgızlar da çağrılmakta; böylece iftar verme geleneğinin, esasen çok misafirperver olan Kırgızlar arasında yerleşmesine katkı yapılmaktadır.

Burada Sovyet rejiminde oruç ibadetine nasıl bakıldığı hakkında da kısa bilgi vermek istiyoruz. Bu dönemde yapılan propagandalarda belirtildiğine göre oruç, Yahudilerden alınmış bir

ibadettir; Muhammed'in orucu almasındaki esas gaye, Bedir savaşından sonra kurduğu devletine ekonomik kaynak sağlamaktır. Esasen oruç gibi ibadetler, ilkel toplumlarda üretimin ve stokların sınırlı olduğu dönemlerde bir tedbir olarak ortaya çıkmış anlayışlardır ve fakat daha sonra bir dînî emir haline gelmişlerdir. İslam orucunda yolculuğa çıkacak olanlara tutmama yönünde bir kolaylık tanınması, ticaret burjuvazisi ideolojisinin temsilcisi olan Muhammed'in, ticaret kervanlarının geri kalmaması için başvurduğu bir çare olup, Arap tacirlerin çıkarlarını korumaya yönelik bir düzenlemedir. Emekçilerin kurduğu sınıfsız sosyalist toplumda oruç, sadece iç ve dış düşmanlar ile râhânîlerin elinde, emekçilere karşı bir silah olmaktan başka bir anlam ifade etmez. Çünkü oruç, emekçilerin fizikî gücünü zayıflatarak, ekonomik faaliyetlere zarar vermektedir.²⁹⁷ Öte yandan, Ramazanda büyük masraflar yapılarak verilen iftar ziyafetleri yüzünden halk fakirleştirmektedir.²⁹⁸

Bu tür propagandalar, tabii olarak oruç ibadetine olan ilginin ve onu tutanların sayısının azalmasına neden olmuş ve Kırgızların daha sonraları oruç ibadetinden uzaklaşmalarında etkili olmuştur.

Dînî Kurumlar (Camiler–Eğitim Kurumları) ve Dindarlaşma

Burada bizlere bir bilgi vermesi açısından Kırgızistan'da bulunan dînî gurupları ve bunların faaliyet alanlarını da kısaca vermek istiyoruz: 17 Şubat 2009 tarihinde talebimiz üzerine Din İşleri Komisyonunun resmi yazıyla bize verdiği bilgilere göre, 01.01.2009 tarihi itibarıyla Kırgızistan'da toplam 2184 dînî akım, gurup, vakıf ve organizasyon bulunmaktadır. Bunların aşağıdaki grafikte de görüldüğü gibi, 1804'ü Müslümanlara, 364'ü Hıristiyanlara, 1'i Yahudilere, 1'i Budistlere, 12 tanesi Bahailere ve 14 tanesi de Sayntolojistler²⁹⁹ gibi diğer bazı yeni dînî akımlara aittir.

---

²⁹⁷ Mehemedov A., *İslam*, (Bakı: 1933), 40-42'den naklen Erşahin, *Türkistan'da İslam*, 275-276; Hadi Feyzi, "Ruze", *Hudasızlar*, 1928/1, 14-23; A. İsmailzade, "Ruze", *Hudasızlar*, 1930/1-2, 9-10'dan naklen Erşahin, *Türkistan'da İslam*, 276-277; A. Bennigsen – Lemercier C. Quelquejay, *Step'te Ezan Sesleri*, (Çev. Nezih Uzel), (İstanbul: İrfanYayıncılık, 1994), 242.

²⁹⁸Bkz. Aliyev, a.g.e., 41; Osmanov, a.g.e., 122-123; Erşahin, *Türkistan'da İslam*, 400.

²⁹⁹Kırgızistan'daki faaliyetleri için bkz. İrnazarov Sootbek, *Kırgızstanda Sayntologiya Agımı*, (Bitirme Tezi), Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi, (Danışman: Murzaraimov Bakıt), Bişkek: 2009, 66-82.

(Grafik 1) Kırgızistan'da faaliyet gösteren dini organizasyonlar

Müslümanlara ait organizasyonlardan 1686'sı mescittir. 50 tanesi medrese, 9 tanesi yükseköğretim kurumu (üniversite ve enstitü), 9 tanesi bölge kadılığı ve 1 tanesi de Kırgızistan Müslümanları Dînî İdaresidir. 49 tane de vakıf ve benzeri dînî organizasyon vardır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede 38 civarında cami varken³⁰⁰, 2009 başı itibariyle Kırgızistan'da 1686 bulunmaktadır. Buna 418 adet henüz kaydedilmemiş³⁰¹ camiyi ilave ettiğimizde sayı 2000'i geçmektedir.³⁰² Yapımı devam edenlerle beraber bu rakam daha da yükselmektedir. Bunların çoğu, neredeyse her vakit cemaatle, bilhassa gençlerden oluşan cemaatlerle dolmaktadır. Birçok kez vakit namazı kıldığımız başkent Bişkek'teki Santralni Meçet (Merkez Cami) ve diğer mescitlerde camilerin dolup taştığına şahit

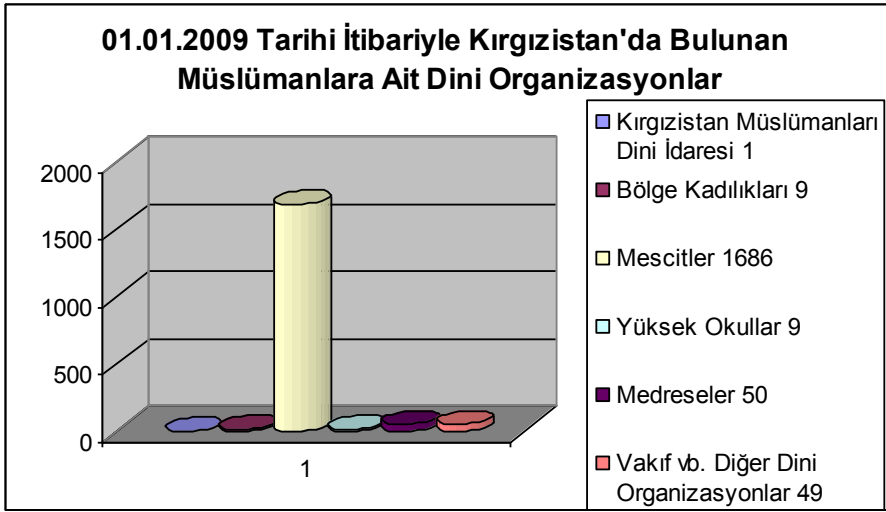
³⁰⁰Muratali Hacı Cumanov, *Ölkübüzdöğü İslam Jolu*, (Bişkek: 2008), 16.

³⁰¹Sovyetler döneminde de 39 resmi mescide karşılık, kayıtlı olmayan ve gizli bir şekilde ibadet maksadıyla kullanılan 1000 civarında mescidin var olduğu kaydedilmektedir. (Bkz. Cumanov, a.g.e., 16; Kanıbek Osmonaliyev "Religioznaya Situatsiya vı Kırgızskoy Respublike i Vaprosi Prabavogo Obespeçeniya Religioznoy Deyatelnosti vı Kırgızstane"; Mamayusupov O.Ş. *Vaprosi (Problemi) Religii na Perehodnom Periyode*, (Bişkek: 2003), 26, 29.

³⁰²Cumanov, a.g.e., 16. Ayrıca bkz. Muratali Hacı Cumanov, "Kırgızstanda İslam Dininin Abalı" (Kırgızistan'da İslam Dininin Durumu), *Vestnik Oşskovo Gasudarstvennovo Universiteta Spetsialniy Vıpusk Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam 20-21 Mart 2004*), Oşskiy Gasudarstvenniy Universitet-Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı İşbirliğiyle, (Oş: 2004), 99, Kırgız Respublikasında Caygaşkan Meçitterdin Calpı Sanı (2008 Cılı cana 2009 Cılı Başına Karata). (Müftiyattan Alınmış Belge).

olmuşuzdur. Demek ki 16-17 yıl içinde 2000 civarında cami yapılmıştır. Bunun ne kadar büyük bir gelişme olduğu ortadadır.

Kırgızistan'da dindarlaşmanın düzeyini göstermesi açısından, dînî eğitim kurumlarının sayısına ve etkinliğine de kısaca işaret etmek istiyoruz. 2009 yılı itibariyle Kırgızistan'da, tamamen İslâmî eğitim yapan ve Müftiyata bağlı olan İslam Üniversitesi adında bir üniversite vardır. Üniversitede 300 civarında öğrenci öğrenim görmektedir. Bunun dışında yine Müftiyata bağlı 8 tane İslam Enstitüsü, 54 medrese bulunmaktadır ki, buralarda yaklaşık 2800 öğrenci okumaktadır.³⁰³ Buna 150 civarında öğrencisi olan Oş İlahiyat ile 140 civarında öğrencisi olan Araşan İlahiyat Fakültelerini de eklemek gerekir. Ayrıca muhtelif dînî vakıf ve kurumlarca finanse edilen ve burada zikredilenlerin dışında da bir takım dînî eğitim kurumları mevcuttur.³⁰⁴ İşte bütün bu kurumlar ve buralarda okuyan üçbinbeşyüz civarında öğrenci³⁰⁵ de, Kırgızistan'da dindarlık düzeyinin yükselmesinde etkili olmaktadır.

(Grafik 2) Kırgızistan'da Müslümanlara ait dini organizasyonlar

³⁰³Kırgız Respublikasında 2008-2009 Cılı İştep Turan Diniy Üniversitet cana İnstituttar (Müftiyattan alınmış belge); Spisok Medrese po Respublike na 13.02.2009 god, Din İşleri Komisyonunun, 17 Şubat 2009 tarih ve 16-16/126 numaralı resmi yazısı; Farideh Heyat, "Re-Islamisation in Kyrgyzstan: gender, new poverty and teh moral dimension", *Central Asian Survey*, (December 2004), vol. 23, No 3-4, 276.

³⁰⁴Bkz. Aydar, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*, 144-150.

³⁰⁵Bkz. Aydar, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*, 141, 171.

Görüldüğü gibi Kırgızistan'da Müslümanlara ait pek çok dîni organizasyon vardır ve bunlar Kırgız halkının dindarlaşmasına etki yapmaktadırlar.

Yine dindarlaşmanın bir göstergesi olarak, Bağımsızlığın ilk yıllarında Hacca giden Kırgızların sayısı 3-5'lerle ifade edilirken, bugün, Suudi Arabistan hükümetinin vermiş olduğu 4.500 kişilik kota dolmaktadır.³⁰⁶

Kısaca şunu söyleyebiliriz ki, Kırgızistan'da dîni hayat, her gün biraz daha fazla yaşanmakta ve hissedilmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, camilerde namaz kılanların sayısında büyük artışlar olduğu gibi, başını örten kadınların, özellikle de genç bayanların sayısında da gözle görünür bir artış fark edilmektedir. 2006 yılında Bişkek'e geldiğimizde -geleneksel tesettür dışında- örtülü hanımlara, bilhassa genç bayanlara, sadece Merkez Caminin etrafında tek tük rastlamak mümkünken, üç yıl sonra 2009 yılında Bişkek'in her tarafında her an örtülü genç bir veya birkaç bayana rastlayabiliyorduk. Bişkek Türkçe Öğretim Merkezi'nde (TÖMER) görevli bir arkadaşın verdiği bilgiye göre, 2005 yılında yaklaşık 700 civarında kursiyer arasında neredeyse hiç başı örtülü bayan yok idi veya bir-iki kişi dışında başı örtülü kimse olmazdı. Oysa 2009 yılında hemen hemen her sınıfta bir veya birden fazla başı örtülü genç kız Türkçe kurslarında bulunmakta idi.

Kırgızistan'ın başkent Bişkek'le birlikte yedi eyaleti, 18 şehir merkezi ve 58 köyünde yapılan oldukça kapsamlı bir ankette, deneklere sorulan "Kırgızistan'da kadınların giderek daha fazla başörtüsü kullandığını düşünüyor musunuz" şeklindeki soruya, deneklerin %71,4'ü "evet" diye cevap vermiştir.³⁰⁷ Bu da dindarlığın simgelerinden biri olan başörtüsünü kullananların sayısındaki artışı açıkça göstermektedir. Bilhassa bugün Çon Meçitin yakınlarında, buraya ilk geldiğimiz 2006 yılı sonbaharına göre daha fazla örtülü bayan; sakallı, sarıklı, Arap veya Pakistan yöresel kıyafetlerini giymiş erkekler görebilirsiniz.

Dîni hayatı, başörtüsü, sakal, sarık gibi dış kıyafetle değerlendirmenin pek doğru bir husus olduğu kanaatinde değiliz. Ama en azından, bir gösterge olması açısından bunlara işaret ettik. Yoksa biz, -dinin emri olan kıyafetleri önemsemekle birlikte- başını örtenin

³⁰⁶Bkz. "Acıga Baruuçular Sözcüz Turdö Caşagan Rayonunda Açılğan Katoo Kitebine Cazılıusu Kerek", *İslam Madaniyatı*, 22 İyul (Temmuz) 2008, 2.

³⁰⁷Diğer cevaplar ise şöyledir: Hayır: %13,7; "Fikrim yok": 12,3. Soruya cevap vermeyenlerin oranı ise %2,5'tir. (Bkz. Kiraz, a.g.tez notları 36).

dindar, sakal bırakıp sarık takanın, cübbe ve şalvar giyenin mütedeyyin, diğerlerinin mütedeyyin olmadığı gibi bir kanaate sahip değiliz. Bunlar insanın dış görünüşüyle ilgili hususlardır. Allah ise kişinin kalbine ve ameline bakar.³⁰⁸

Şunu da belirtelim ki, cadde ve sokaklarda, hatta üniversiteler ve diğer bazı kurumlarda bu tür kıyafetlerle dolaşan insanların sayısındaki artış, bazı yetkililerin dikkatini çekmektedir. Araşan İlahiyat Fakültesi dekanı olarak benim de katıldığım ve bazı üniversite rektörleriyle fakülte dekanlarının bulunduğu bir sohbet esnasında, bu rahatsızlığın açıkça dile getirildiğine şahit oldum. Buralarda bu durumun, ileride Kırgızistan için ciddi problemler doğuracağı ileri sürülmüş ve tedbirlerin alınması gerektiği dile getirilmişti. Nitekim bu tedbirlerin ilk işareti olarak daha önceleri Kırgızistan'daki orta dereceli okullarda başörtüsüyle derse girmek serbestken, Şubat 2009 tarihi itibarıyla Kırgız Eğitim Bakanlığı, üniversitelerin dışındaki eğitim kurumlarında başörtüsü ve hicabı yasaklamıştır.³⁰⁹ İleride bu yasağın üniversiteleri de kapsayacağı ileri sürülmektedir. Ancak halktan gelen tepkiler üzerine Bakanlık bir süre sonra -şimdilik- bu "yasak" kararından vazgeçmiştir.³¹⁰

Dînî Guruplar ve Dindarlaşıma

Kırgızistan'da halk üzerinde etkili olan dînî guruplar vardır ki bunların başında Davetçilerin geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Davetçiler, Kırgızistan'da en yaygın şekilde faaliyet gösteren Müslüman bir dînî cemaattir. Merkezleri Pakistan olan bu insanlar, köy köy, mahalle mahalle hatta ev ev dolaşarak insanları dine davet etmekte ve onları dinlerini yaşamaları konusunda bilgilendirmektedir.³¹¹ Niyetleri hâlis olan bu insanlar, keşke daha

---

³⁰⁸Bkz. Müslim b. el-Haccac, *Sahihu Muslim*, (el-Kutubu's-Sitte içinde), (İstanbul: Çağrı Yayınları: 1413/1992), el-Birr, 33; İbn Mace, *Sünenu İbn Mace*, (el-Kutubu's-Sitte içinde), (İstanbul: Çağrı Yayınları: 1413/1992), Zühd, 9.

³⁰⁹Bkz. *Delo Gazetesi*, 4 Mart 2009, 8 (758), s. 1.

³¹⁰Bkz. Ayzada Kutuyeba, "Ministertsvo Obrazovaniya i Nauki Kırgızstana Vneslo İzmeneniya vı Prikaz o Razyasnitelnoy Rabote vı Uçebnih Zavedeniyah po Povodu Edinıh Trebovaniy k Şkolnoy Forme", <http://24.kg/community/2009/03/11/108721.html>

³¹¹2008 yazında Kırgızistan'daki yedi büyük eyalet ve başkent Bişkek, 18 şehir merkezi ve 58 köyde 1555 denek üzerinde yüzyüze yapılan bir ankette kendilerine sorulan "çevrenizde dini faaliyet yapan birileriyle karşılaştıysanız, bunlar hangi dine ilişkin faaliyet yürütüyorlardı" şeklindeki bir soruya, deneklerin %51,2'si Müslümanlar demiştir. Deneklerin %8,6'sı Hıristiyan, %3,0'ı Yehova Şahitleri; %2,1 Budis ve yine aynı oranda Bahai; %1,5 te Tengrici demiştir. %31,6'sı ise soruya cevap vermemiştir. (Bkz. Kiraz, a.g.tez notları, 11).Bölgede dini tebliğ faaliyetini daha çok Davetçiler yaptığına göre, bu oranda onların payı çok büyük olmalıdır.

güzel ve doğru yöntemlerle insanları dine davet etselerdi! Kırgızistan'da görebildiğimiz kadarıyla davete çıkan insanların bir kısmı, dînî konularda fazla bilgiye sahip değildir. Yani, dînî bilgisi olmayan ya da bu konuda çok yetersiz olan kimseler de tebliğ'e çıkmaktadırlar. Bir gün bir arkadaşla beraber Kazakistan'ın Almatı kentinden Bişkek'e geliyorduk. Bir taksiye bindik ve yola koyulduk. Takside şoförün yanında genç bir arkadaşı vardı. Oradan buradan konuşurken söz bizim görevimize geldi. İlahiyat Fakültesinde görev yaptığımızı anlatınca, onlar da davete çıktıklarını belirttiler. Gençlerin dînî bilgisi son derece azdı, fakat davete zevkle çıktıklarını söylediler. Bizim çok yadırgadığımız bu durumu, onlar çok normal, hatta gerekli görüyorlar. Zira onlar bu faaliyet esnasında birbirlerini de eğittiklerini söylüyorlar. İçlerinden bilen biri, tebliğ'e çıktıkları süre içerisinde cami ve benzeri mekânlarda arkadaşlarını da eğitiyor. Bu yüzden de kendilerine "yürüyen medrese" demektedirler.³¹²

Davetçiler, öncelikle tanıdıklarına ve dostlarına davete çıkmayı teklif ediyorlar. Ama sokakta buldukları insanlara teklif ettikleri de oluyor. Nitekim bir öğretim üyesi arkadaşımıza, yolda önüne çıkıp teklifte bulunmuşlar; arkadaş, "siz beni tanımıyorsunuz; dînî bilgi düzeyimi bilmiyorsunuz. Nasıl oluyor da bu halde beni davete çağırıyorsunuz?" dediği zaman, ona, "bunlar mühim değil!" demişlerdir.

Davetçiler, genellikle beş-altı kişilik guruplar halinde davete çıkıyorlardı. Sayıları, bundan biraz fazla veya az da olabilirdi. Davet süresi en az üç gün sürüyordu; 40 gün hatta 4 aya kadar da olabiliyordu.³¹³

Davetçiler, vardıkları bölgenin camisine gidiyor, oraya yerleşiyorlar. Yemeklerini genelde kaldıkları camide kendileri pişirip yiyor, zaruri ihtiyaçlarını yine orada karşılıyorlar. Geceleyin de camide yatıyorlar.³¹⁴

Namazdan sonra, cemaate, tebliğ için bir süre beklemelerini söylüyorlar. Tesbihat bittikten sonra camide kalanlara bildiklerini anlatıyor veya ellerindeki bir kitaptan bir süre okuyorlar. Ellerindeki kitap daha çok Şeyh Muhammed Zekeriya tarafından yazılmış ve Eratov Ravşan-Dostmatov Akılbek tarafından Kırgızcaya çevrilmiş

---

³¹²Dooronbekov Ramis, *Kırgızstanda İslam Dinin Cayıltuu Metoddoru*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Mezuniyet tezi (Danışman: Masiraliyev Şumkar), Araşan/Bişkek, 2009), 94.

³¹³Bkz. Dooronbekov, a.g.tz., 94.

³¹⁴Dooronbekov, a.g.tz., 94.

olan Fazail-i Amal adındaki bir kitaptır. Kitapta Kur'an, Namaz, Zikir ve Davetin faziletlerinden bahsedilir.³¹⁵

Bilhassa öğle ve ikinci namazlarının ardından cadde ve sokaklarda dolaşılıyor, evlerin ve işyerlerinin kapılarını çalarak insanları namaz vakti camide toplanmaya davet ediyorlar ki buna Kırgızistan'da gaş denmektedir. "Gaş", Farsça dolaşmak, gezmek anlamına gelen "geşt" kelimesinin tahrife uğrayarak Kırgızcaya geçmiş halidir. Toplananlara yukarıda geçtiği gibi namazdan sonra vaaz ediyorlar.

Bazen de çaldıkları kapıyı açan kişiye, "iman tazelemek gerek" diyerek, ona kelime-i tevhidi söyletmekte, sonra da ayrılmaktadırlar.

Evleri dolaşarak insanları camideki sohbeti çağırarak için genelde üç kişi beraber çıkmaktadır. Bunlardan "delil" denen kişi, gidilen yerin kapısını çalar. Kapıyı açan ev sahibini, "mütekellim" denen kişi, vakti varsa camideki sohbeti davet eder; bazen de ona kelime-i tevhidi söyler. Bu arada "zikreden kişi" olarak bilinen üçüncü kişi de cübbesinin cebinde bulunan tesbihi çekerek zikir yapar.

Davetçilerin bazen sert tepkilerle karşılaştıkları; hakaretlere maruz kaldıkları, hatta dayak bile verdikleri olmaktadır. Ama bunların hiçbiri, onları davetten caydırmamaktadır. Çünkü onlar, "ilk dönem Müslümanların da, bu şekilde eziyete ve hakarete, hatta öldüresiye dayağa, ülkelerinden sürgüne vb. zulümlere maruz kaldıkları, fakat buna rağmen İslam'ı tebliğden vazgeçmedikleri" anlayışıyla hareket etmektedirler.

Kırgızistan'da davete çıkanlarla ilgili pek çok söylenti duyduk; ailelerini ve çocuklarını ihmal ettikleri; anne ve babalarının gönlünü kırarak bu işi yaptıkları; sahip oldukları önemli işlerini terk ederek davete çıktıkları gibi hususlar bunlardan bazılarıdır.³¹⁶ Bundan dolayı, Müftiyât tarafından davetin, 18 yaşını geçmiş; anne ve babası ile ailesinin rızası olduğuna dair belgesi olan ve davet süresince ailesini ihmal etmeyecek olan kişiler tarafından yapılabileceği hükme bağlanmıştır.³¹⁷

Davetçiler, Kırgızistan'da misyonerlerin ve diğer bazı akımların halk arasında daha fazla yayılmasının önünde büyük bir

³¹⁵Bkz. Mevlüt Uyanık, "Kırgızistan'da Dini Hayat ve İlahiyat Öğreniminin İşlevi", *Uluslar arası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21-22 Mayıs 2007 Bışkek*, (Bışkek: 2008), 207-208, dipnot 1.

³¹⁶ Bkz. Uyanık, a.g.t., 207-208, dipnot 1.

³¹⁷ *Kırgızistan Musulmandarının Din Başkarmasının Daavat (ügüt-nasaat) Bölümünün iş Cürgüüü Boyunça Cobosu* adlı belge.

engel teşkil etmektedirler. Şayet onların yoğun ve etkin faaliyetleri olmasa, Kırgız halkı arasında misyonerlik ve diğer akımlar daha fazla yayılacaktır.

Davetçiler derinliği olan ve bilinçli yaşamaya dayanan bir dîni anlayıştan ziyade, yüzeysel ve sadece dış görünüşe dayanan bir dîni yaşayışa çağırmaktadırlar. Bunlar cübbe giyip sakal bırakmaya, daha ziyade Pakistan veya Arap geleneksel kıyafetlerine benzeyen elbiseler giymeye özen göstermekte; eş ve kızlarını tesettüre büründürmektedirler. Onlar, Kırgız halkını da, "en doğru İslâmî yaşayış tarzı" diye düşündükleri bu tarzda giyinmeye ve yaşamaya davet etmektedirler. Bu konuda kısmen başarılı oldukları da söylenebilir.

Doğal olarak bu tür kıyafetlere bürünenlerin ve bu anlayıştakilerin sayısının artması, yetkililerin dikkatini çekmektedir. Bize öyle geliyor ki, ileride bu konuda Kırgızistan'da bazı problemler yaşanacaktır. Nitekim zaman zaman, aralarında resmi yetkililerin de bulunduğu bir kısım Kırgız entelektüelle birlikte bulunduğumuz bazı ortamlarda, bu tür konuların gündeme getirildiğine ve bunların, bilhassa Kırgız örf ve adetlerine uymayan, şekle dayalı dindarlık düzeyinin artmasından rahatsız olduklarına şahit olmuşuzdur.

Esasen bunlar bir yönü itibariyle çok haksız da sayılmazlar. Ne yazık ki Kırgızistan'da din adına; İslam dîni adına tebliğ yapan bazı guruplar, hiç gereği yokken, ilgili âlimlerin kendi aralarında tartışmaları gereken bazı önemli kelâmî konuları gündeme getirmekte; böylece insanlar arasında kargaşaya neden olmaktadır. Bu bağlamda, ciddi bir kelâmî tartışma konusu olan "mürtebib-i kebîre"nin yani büyük günah işleyenin hükmü konusunu işleyerek, kendilerine katılan gençlerin kafalarını bulandırdıklarına dair haberler duymaktayız. Bize anlatıldığına göre bunların bir kısmı, namaz kılmama gibi bazı dîni vecibeleri yerine getirmeyerek veya içki içmek gibi bazı yasakları irtikâp ederek haram işleyenlerin, yani büyük günah işleyenlerin dinden çıktığı anlayışından hareketle, kardeşle kardeşin, evlatla ebeveynin arasını açmaktadırlar.

Bunlar, Kırgızistan'da Davetçilerin ne derece etkin ve yoğun çalıştıklarının küçük birer göstergesidir. Şayet Davetçiler, daha düzenli, bilgili, disiplinli ve modern davet yöntemlerine uygun bir şekilde, bütün bunlara ihlas ve samimiyetlerini de ekleyerek hizmet yaparlarsa, şimdikinden çok daha fazla başarılı olacaklarını sanıyoruz.

Bunun dışında Vehhabiler³¹⁸ ve Hizbu't-Tahrir gibi bazı dînî akımlar da bölgede ciddi faaliyetler göstermektedirler.

Dindarlık Düzeyi

Görüldüğü gibi, Kırgızistan'da ciddi bir dindarlaşma tirendi göze çarpmaktadır. Ne var ki bu “dindarlık” düzeyinin niteliği tartışmaya açıktır. Müşahede edebildiğimiz kadarıyla "dindarlık", Kırgız halkının kalbinin en derin köşesinde yer almaktadır; onu söküp atmak mümkün değildir. Fakat bu dindarlık, daha ziyade yüzeysel bir dindarlık olup, bilinçli bir hal arz etmemektedir. Şöyle de söyleyebiliriz: Kırgız halkı için din, “olmasa olmaz” unsurlardan biridir, ancak onlar için din, bir “hayat tarzı” değildir. Onlar için “hayatın tüm esaslarını dînî ilkelere göre düzenlemek” diye bir şey söz konusu değildir. Kimi zaman atalarından tevarüs eden ve Şaman anlayışına dayanan örf ve adetler, kimi zaman 200 yıla yakındır muhtelif şekillerde birlikte oldukları Rusların kültüründen geçmiş anlayışlar, kimi zaman da din adına uydurulmuş hurafeler dinle birlikte onların hayatını şekillendirmektedir. Bu anlayışları onların günlük hayatlarının pek çok safhasında görebilirsiniz.

Yukarıda sözünü ettiğimiz başı örtülü veya sakallı-cübbeli insanların önemli bir kısmının dindarlık anlayışının da herhangi bir “derinliği” olmayan "yüzeysel bir dindarlık" olduğunu söyleyebiliriz.

Şamanizm'den kalma bazı anlayışları, cenaze törenlerinde, düğün merasimlerinde ve diğer bazı toplu törenlerdeki dînî uygulamalarla karışmış vaziyette görebilirsiniz.

Şahit olduğumuz diğer önemli bir husus da, namaz kılıyor olmanın, camiye gidiyor olmanın, onların bir kısmını içki gibi bazı haramlardan alıkoymaması hususudur. İçki ne yazık ki o kadar yaygın ki, namaz kılan bazı ailelerin bile hiç yadırgamadan bunu kullandığını gördük. Tabii ki bu tespitimiz, bilhassa belli bir yaşın üstündekiler içindir. Bunlar, namazı ayrı bir şey, içki içmeyi ayrı bir şey olarak değerlendiremiyorlar.

Dînî eğitim veren kurumlara olan ilgi de dindarlık düzeyinin yükselmekte olduğunun bir göstergesidir. Bağımsızlığın ilk yıllarında neredeyse hiç dînî eğitim kurumu yokken, buralarda okuyan öğrenci

---

³¹⁸Hakkında bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "Vehhabilik", (Kırgızcaya çev. A. Satıbaldiyev), *Teologiya Fakültetinin İlmîy Jurnalı İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, (Kırgız Respublikasının Bilim Beruu Madaniyat Ministrliği Oş Mamlektetik Üniversitesi Teologiya Fakültesi), sayı 1, (Oş: 2000), 73-86.

bulunmazken, bugün Kırgızistan'ın her tarafında pek çok dînî eğitim veren kurum ve buralarda okuyan çok sayıda öğrenci mevcuttur.

İnsanların dinlerini yaşamalarında da ciddi bir değişim ve gelişim kendini göstermektedir. Namaz kılanların sayısında çok büyük bir artış olduğu gibi, Ramazan'da oruç tutanların ve diğer dînî vecibeleri yerine getirenlerin sayısında da ciddi artışlar söz konusudur.

Sorunlar

Orta Asya ülkeleri bağımsızlığını kazandıktan sonra, Sovyet dönemi boyunca dînî yönden bastırılmış olan halk, coşkuyla dine; daha önceki dinleri olan İslam'a yönelmeye başladı. Ne var ki, bu coşkuya bilinçli bir yönlendirme yapılamadı. Zira bu alanda yeterli donanımına sahip uzmanlar mevcut değildi. Bölge ülkelerinin yöneticileri de bu konuda gereken girişimleri yapmada yetersiz kaldılar. Böylece resmi İslam hiyerarşisinin bıraktığı boşluk, radikal dînî gurupların çoğalmasına neden oldu. Bazı Müslüman ülkelerden gelen bir takım radikal partiler ve guruplar bu emsalsiz siyasal fırsattan yararlanarak bölgede yoğun faaliyetlerde bulundular.³¹⁹ Bunlar dinden ve dînî kurumlardan, kendi emellerini gerçekleştirmek için azami ölçüde yararlandılar. Ne yazık ki Kırgızistan'ın Güneyinde Batken'de meydana gelen terör olaylarında görev alanların, mahalli medreselerde dînî öğretim görmüş, daha önce bir takım radikal faaliyetlerde bulunmuş kişiler olduğu tespit edilmiştir.³²⁰ İslam dini adına faaliyet gösteren bu akımların bölge için büyük tehlike teşkil ettikleri belirtilmektedir.³²¹ Bu tür guruplar yüzünden İslam dini töhmet altında bırakılmaktadır.

İslam dini adına ortaya çıktığını iddia eden bazı dînî gurupların, bu kisve altında siyâsî eylemler yapması, daha da kötüsü, bir kısmının terör eylemlerine bulaşması, bazı Kırgız yetkililerin ve

---

³¹⁹İskender Ormon Uulu, "Batken Olayı Özelinde Terörizmin Sebepleri Üzerine Düşünceler", *Bishkek International Conference on "The Political-Economy of Terrorism in Central Asia and the Role of Education Among Possible Solutions" 20 February 2003 Bishkek Kyrgyzstan*, (International Aturk-Alatoo University), (Bishkek: International Ataturk-Alatoo University Publications 2003), 100.

³²⁰Ormon Uulu, "Batken Olayı Özelinde terörizmin Sebepleri Üzerine Düşünceler", 101.

³²¹Bkz. Jessica N. Trisko, "Coping with the Islamist Threat: analysing repression in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan", *Central Asian Survey*, (December 2005), vol. 24, no 4, 373-389; Lori M. Handrahan, "Gender and Ethnicity in the 'transitional democracy' of Kyrgyzstan" (Recent history of Kyrgyzstan), *Central Asian Survey*, (2001), vol. 20, No 4, 477; Çınarbek Kalbatov, *Hızbu't-Tahrir Partisi ve Onun Kırgızistan'daki Faaliyetleri*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi, (Danışman: Bakıt Murzaraimov), (Araşan/Bişkek) 2006), 21-32.

halk kitlelerinin İslam'a olan bakışını olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla din ve terörün bir arada gösteriliyor olması Kırgızistan'da dindarlaştırmanın önündeki en büyük sorunlardan biri olarak durmaktadır.

Görebildiğimiz kadarıyla Kırgız halkı dine büyük bir meyil göstermekle birlikte, bu meyle doğru ve seviyeli bir yön verilememektedir. Bölgede samimi bir niyetle din hizmeti verenler yanında, dînî faaliyette bulunanların önemli bir kısmı ne yazık ki Allah rızasından çok, kendi itikatlarının yaygınlaşması için çalışmaktadırlar. Ne yazık ki bugün Kırgız halkından bazı kesimler arasında, -hatta bunlara resmi bazı kurum ve kişileri de ekleyebilirsiniz- İslam yerine, Türklerin İslam'ı, Pakilerin İslam'ı, Suudilerin İslam'ı, İranlıların İslam'ı gibi tabirler kullanılmaktadır. Bu ayrımlarla yetinilse ne ala! Esefle belirtelim ki, İslam, bu ülkeden gelenlerin adıyla adlandırılmakla kalmamakta; bunlara bir de falan gurubun, filan gurubun İslam'ı gibi kullanımlar da eklenmektedir. Bunların kendi cemaatinin çıkarlarını; dindarlaştırmaktan çok kendi cemaatine müntesip bulmayı göz önünde bulundurmaları yüzünden, maalesef İslâmî yönelişe güzel bir rota çizilememektedir. Bir de bu cemaatlerin kendi aralarındaki sorunları, çekişmeleri ve kendi içlerindeki tartışma ve ayrışmaları eklendiğinde, İslâmî yönelişin ne büyük sıkıntılar yaşadığı daha rahat anlaşılabilir.

Üzülerek belirtelim ki, Kırgızlara ait bazı dînî kurumlar dahi, saf İslam yönünde değil, maddi destek aldıkları gurupların anlayışı yönünde politikalar belirlemekte ve buna göre hareket etmektedirler.

Bunlara, Kırgızistan'da İslam adına dînî tebligatta bulunanların, davete çağrı yöntemi konusundaki yetersizlikleri; toplum ve birey psikolojisi konularındaki bilgisizlikleri ve İslam dinini sadece mensubu oldukları cemaatin perspektifinden tanıtmaya gayretlerini de eklemeliyiz.

Burada bir kısmını zikrettiğimiz anlayışlardan dolayı, ne yazık ki, büyük bir hasretle diniyle buluşmaya ve onunla kucaklaşmaya koşan Kırgız halkı, karşısında özlemini çektiği kucacı bulamamış; onun yerine malum bazı gurupları bulmuş, fakat bunlarla tatmin olmamıştır.

İşte bütün bunlar ve bunlara benzeyen başka hususlar nedeniyle, bağımsızlığın ardından başlayan yoğun İslâmî eğilim ve yönelişler yavaşlama sürecine girmiş bulunmaktadır. Hatta bu yönelmenin, yeterli ve seviyeli karşılık bulamadığı için duraklama dönemine girmekte olduğunu da söyleyebiliriz. Belli bazı kesimlerin,

İslâmî hareketlerden ve faaliyetlerden rahatsız olduklarını artık açık bir şekilde dile getirmeye başladıklarını da duyabilir, görebilirsiniz...

İşin kötü tarafı, bu entelektüel kişiler ve resmi makamlar, radikal guruplarla hiçbir ilişkisi olmayan tüm dînî gurup, kurum ve kişileri de bunlarla mukayese ederek, aynı değerlendirmeye tabi tutmaktadırlar. Türkiye Devletinin destek verdiği İlahiyat Fakültelerini de bu çerçevede değerlendirenler olmaktadır. Ne var ki bunlar bu kurumların eğitim sistemleri, hedefleri, hizmetleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, bu önyargılardan kurtulmakta ve bu kurumların hizmetlerini takdir etmektedirler. Bununla beraber, bunların bazılarının zihinlerinde dine ve dînî guruplara karşı pek de olumlu olmayan bazı düşüncelerin varlığının devam etmekte olduğunu açıkça görmek mümkündür.

Doğal olarak bütün bunlar, Kırgız halkının İslâmî yöneliş konusunda kafasını karıştırmakta; nasıl bir yol takip edeceği, nereye doğru yöneleceği hususunda şaşkınlık yaşamasına neden olmaktadır. Bu şaşkınlık onlardan bazılarını başka dînî arayışlar içine girmeye sürüklemekte, adeta misyonerlerin kucağına itmektedir.

Misyonerlik Faaliyetleri

Burada, Kırgızistan'da çok sayıda misyoner gurubun, Kırgız halkı arasında yoğun misyonerlik faaliyeti yaptıklarına da işaret etmeliyiz. Kırgızistan küçük bir ülke olmasına rağmen, büyük dînî faaliyetlere sahne olmaktadır.³²² Çok sayıda din ve akım, Kırgızistan topraklarında faaliyet göstermektedir.³²³ Hatta Orta Asya'da dînî akım ve örgütlerin³²⁴ en rahat faaliyet yaptıkları ülkenin Kırgızistan olduğu

---

³²²John Anderson, "Religion, State and Society in the New Kyrgyzstan", *Journal of Church and State*, (Ocak 1999), sayı 1, 99 vd.; Salih Pay, "Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, sayı 2, (2008), 233-252. Misyonerlerin Türkistan bölgesindeki faaliyetleri için bkz. Erdem, *Kırgız Türkleri*, 50-51.

³²³Bkz. Bakıt Murzaraimov, "Kırgızistan'dın Aymagındaki Misyonerlik Araketi Cana Diniy Ağımdar", *Teologiya Fakültesinin İlmîy Jurnalı İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, (Kırgız Respublikasının Bilim Beruu Madaniyat Ministrliği Oş Mamleketik Üniversitesi Teologiya Fakültesi), (Oş: 2003), sayı 3-4, sayfa 65-72; Tınçtubek Çorotekin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", *Genel Türk Tarihi*, (Editörler: H. C. Güzel - A. Birinci), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), X/230-231; Kurmanbek Kudaybergenov, *Misyonerlerin Davet Metodları*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi (Danışman: Murzaraimov Bakıt), (Araşan/Bişkek 2006), 37; Durmuş Arık, "Küreselleşme Sürecinde Kırgızistan'da Misyoner Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme", *Dini Araştırmalar*, (Ankara: 2000), cilt 6, sayı 17, 327-349.

³²⁴Orta Asya'daki zararlı dini akım ve guruplar ile misyonerlik faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, *Orta Asya Turik Respublikalarındaki Ziyandı Ağımdar Cane Missionerlik*, (Almati: 2006), 48-245.

dahi söylenmektedir. Bunun nedeninin de, Kırgızistan'da diğer ülkelere göre daha fazla demokratik ortam ve anlayışın hâkim olması; bundan dolayı da bu ülkenin, kendini "Asya'nın İsviçre'si" ve "demokratik ada" diye tanımlanması olduğu belirtilmektedir.³²⁵

Bağımsızlığın ardından Kırgızistan'a gelen misyoner guruplar, ülkedeki demokratik ortam ve serbestlikten; ayrıca din özgürlüğünden yararlanarak, Kırgız Hükümetine bağlı Din Komisyonuna kaydını yaptırmakta, ardından rahat bir şekilde faaliyetlerini yürütebilmektedir. Yukarıda verdiğimiz grafikte de görüldüğü gibi Kırgızistan'da 2009 yılı itibariyle Hıristiyanlara ait 364 dînî organizasyon bulunmaktadır. Buna Hıristiyanlıktan kaynaklanan 14 yeni dînî akımı da katarsak bu sayı 378'e çıkmaktadır. Bunlara, kayıt yaptırmadan illegal bir şekilde faaliyet gösterenleri de eklerseniz, bu sayı daha fazla olacaktır.

Bunlar fakir Kırgız halkına,³²⁶ yasaların kendilerine tanıdığı haktan yararlanarak,³²⁷ zaman zaman para şeklinde nakdi yardım, bazen de un, şeker, yağ, çay, vb. gıda maddeleri dağıtarak; hastaneleri ziyaret ederek oradaki hastalara bedava ilaç ve diğer tedavi maddeleri tedarik ederek; çeşitli okul ve üniversiteler ile benzer eğitim kurumlarında defter, kalem, silgi, okul kıyafeti, başarılı öğrencileri dinlenme kamplarına göndermek, burs vermek ve benzeri eğitime yönelik yardım ve destekler vererek; çok sayıda kitap, dergi, broşür vs.yi basıp sokaklarda, caddelerde, hatta evlere gidip bedava dağıtarak ve daha başka yollarla Kırgız halkını etkilemeye ve dinlerini değiştirmeye çalışmaktadırlar.³²⁸

³²⁵Bkz. Trisko, a.g.m., 380; Bakıt Murzaraimoğlu, *Baptizm ve Kırgızistan'da Baptist Faaliyetler*, Basılmamış Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003), 52-55; Bakıt Murzaraimov, "Kırgızistan'da Misyonerlik Faaliyetler", *Akademik Bakış*, (Uluslar arası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi), İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Fakülteleri, Celalabat/Kırgızistan, sayı 10, 1-2. (<http://www.akademikbakis.org/sayi10.htm>), (15/07/2009).

³²⁶Ahmet Cihan, yoksulluğun dindarlaşma eğilimi üzerindeki etkisine işaret ettiği bir çalışmada, yoksullukla paralel olarak dini eğitim kurumlarının arttığını söylemektedir. (Bkz. Cihan, "Yoksullaşma ve Dindarlaşmanın Bir Göstergesi Olarak Kırgızistan'da Din Eğitimi Veren Enformel Kurumlar", *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, Orta Asya Toplumlarında Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Arayışlar Uluslararası Kongre 22-24 Ekim 2008, Bişkek/Kırgızistan, Kongre Kitabı*, 11-14.

³²⁷Eski yasalarda olduğu gibi yeni çıkan İnanç Özgürlüğü yasasında, dini organizasyonların hayır şeklinde olması kaydıyla para ve diğer yardımlarda bulunabileceği belirtilmektedir. (Bkz. *Kırgız Respublikasındaki Din Tutuu Erkındigi cana Diniy Uyundar Cönündö Kırgız Respublikasının Myzambi, Erkin Too Gazetesi*, 16 Ocak 2009, 3. bölüm, 15. madde, s. 10 (Rusçası 16);

³²⁸Bkz. Murzaraimov, "Kırgızistan'da Misyonerlik Faaliyetler", 2-9; Durmuş Arık, "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Proselitizm Faaliyetleri ve Etkileri", *Mejdunarodnaya Nauçnaya*

“Başkent Bişkek’te misyonerlerin kapısını çalmadığı ve broşür vermediği ev yok” -dense, bu, abartı olmaz. Hatta birçok evin kapısının, özellikle yabancı uyrukluların kapılarının bir kez değil, birkaç kez çalındığına ve o aile hangi dili konuşuyorsa, o dilde bedava broşür dağıttıklarına şahit olduk. Daha çok misyonerlerin Yehova Şahitleri gurubu bu işi yapmaktadır.³²⁹ Bunlar sadece evlere gelmekle de yetinmiyorlar, her an sokakta birileri önünüze çıkıp size broşür, dergi ve İncil verebilir. Kırgızistan’da dağıttıkları dergiler daha çok Tarassut Kulesi ve Uyan adındaki dergilerdir.³³⁰ Bunun da şahidiyiz. Birkaç kez sokakta, genç Kırgız kızlardan oluşan iki veya üç kişilik küçük gruplar önüme çıkıp benimle konuştular; Türkiye’den geldiğimi öğrenince de hemen Türkçe konuşmaya başladılar ve Türkçe broşür verdiler. Bunu, sadece ben değil, Kırgızistan’da görev yapan her arkadaşım yaşamıştır. Bu genç kızlar, birkaç dil bilir vaziyette yetiştiriliyorlar, zira aynı anda birkaç dil konuştuklarını da gördük. Zaten başkent Bişkek’te yaşayan Kırgız kızların hepsi, kendi anadilleri yanında ayrıca Rusçayı da gayet iyi biliyorlar. Bunun yanında bir kısmı, Türkçe, İngilizce, Almanca, Farsça gibi dilleri de konuşabiliyor. Gerçi rahat konuşamıyorlar, ama en azından size meramlarını anlatabiliyor ve mesajlarını iletebiliyorlar. Bilhassa Hıristiyanlar için kutsal olan zaman dilimlerinde bunları daha çok görebilirsiniz.

Bu faaliyetlerin sadece büyük şehirlerle sınırlı olmadığı, küçük kasaba ve köylere kadar yayıldığı da yine Kırgız arkadaşlar tarafından bize aktarılmıştır.

1991’li yıllarda bağımsızlığın elde edilmesinden sonra camilerin sayısında olduğu gibi Hıristiyanların kiliselerinin sayısında da artış olmuştur. Nitekim bu sayı bağımsızlığın ilk yıllarında 25 iken, 2003 yılı rakamlarına göre biri kadınlara ait manastır olmak üzere toplam 45’e çıkmıştır.³³¹ 01.01.2009 tarihi itibarıyla bu sayının 48’e yükseldiği görülmektedir.³³²

Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya’da İslam), 153; Egemberdi Kököuulu, “Dini Sektalar”, *Kırgız Ruhı*, (Aralık 1997), s. 7.

³²⁹ Kırgızistan’daki faaliyetleri için bkz. Alınur İbragimov, *Yehova Şahitlerinin Tarihçesi*, (Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi) (Danışman: Murzaraimov Bakıt), (Araşan/Bişkek 2006), 32-36.

³³⁰ Murzaraimov, “Kırgızistan’da Misyonerlik Faaliyetler”, 6; İbragimov, a.g.tez, 32-36.

³³¹ Faaliyetleri ve adresleri için bkz. *Gasudarstvennaya Komissiya Pri Pravitelstve Kirgizskoy Respubliki po Delam Religiy, Spravoçnik po Religioznim Organziatsyam, Proşedşim Uçetnuyu Registratsiyu*, (Haz. Mamayusupov O.Ş.-Jeyenbekov D.A), (Bişkek: 2001), 95-127.

³³² Bkz. *Analiz Uçetnoy Registratsii Religioznih Organizatsiy i Uçebnih Zavedeniy na 01.01.2009 Goda*.

Kırgız halkının, sayıları hızla artan Hıristiyan dînî grup, cemaat, organizasyon; bunlara ait kilise ve eğitim kurumlarının sayısındaki artış ile bunların yoğun faaliyetlerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Ne yazık ki bu yoğun propagandanın etkisinde kalarak din değiştirip Hıristiyan olanlar olmaktadır. Elde kesin bir kayıt olmamakla beraber,³³³ 2005 yılında yazılan, fakat yayınlanmayan bir çalışmada, o yıl itibariyle Hıristiyanlığa geçen Müslümanların sayısı 17 bin olarak verilmiştir.³³⁴ Mathijs Pelkmans, sözlü bilgiler ve ülke boyunca ziyaret ettiği kiliselerdeki gözlemlerine dayanarak yaklaşık 20 bin Kırgız'ın Hıristiyanlığı kabul ettiğini bildirmektedir.³³⁵ 2009'lu yıllarda bu sayının çok daha büyük rakamlara ulaşmış olabileceği belirtiliyor.³³⁶ Bunun mutlaka ciddiyete alınması gereken bir durum olduğu ortadadır. Esasen Din Komisyonu da, Kırgızistan'da tespit ettiği Hizbu't-Tahririn faaliyetleri ve benzeri zararlı akımların varlığı yanında, ayrıca din değiştirme ve özellikle okul çağındaki öğrencilerin³³⁷ kandırılarak dinlerini değiştirmeleri hususlarını Kırgızistan'daki en önemli dînî sorunlar olarak zikretmiştir.³³⁸

Zaman zaman görüştüğümüz konuyla ilgili bazı Kırgız arkadaşlar, Kırgızlar arasında, ilk dönemlerde aldıkları maddi yardım ve daha başka desteklerden etkilenerek Hıristiyan dinine geçenlerin sayısında ciddi bir artış olduğunu; ancak sonraları bu artışın gittikçe yavaşladığını söylemektedirler. Onların dediğine göre, başta sadece

---

³³³Daha önceki yıllara ait bazı rakamlar için Bkz. Salih Pay, "Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, sayı 2, (2008), 245-246.

³³⁴Bkz. Murzaraimov, "Kırgızistan'da Misyonerlik Faaliyetler", 10.

³³⁵Mathijs Pelkmans, " 'Culture' as a tool and an obstacle: missionary encounters in post-Soviet Kyrgyzstan", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, cilt 13, sy. 4, Aralık 2007, ss. 881-899'dan naklen Pay, "Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı", 247.

³³⁶Bkz. Aydar, *Kırgızistan'da Dindarlaşma*, 236-238.

³³⁷Kırgızistan'da öğrencilerin ve gençlerin dine yatkınlık konusundaki bir araştırma için bkz. Sabirova B.K., Sulaymanov C.M., "Uroven i Osobennosti Veroterpimosti Sredi Uçaşesysya Molodeji Yuga Kırgızstana" (Güney Kırgızistan'da Okuyan Öğrencilerin Dine Yatkınlık Dereceleri ve Özellikleri), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*, 157-161; Alilbekov M. Orozaliyev, "Tendentsii Rasprostraneniya İslama Sredi Malodeji vı Tsentralnoy Azii" (Orta Asya Gençliği Arasında İslam'ın Yayılma Tandansı), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*, 243-245; Vasipov R.A., "Atnoşeniye Studentov kı Religiı" (Üniversite Öğrencilerinin Dinle Olan İlişkileri), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*, 359-362.

³³⁸Kanibek Osmonaliyev "Religioznaya Situatsiya vı Kırgızskoy Respublike i Vaproşi Prabavogo Obespeçeniya Religiyoznoy Deyatelnosti vı Kırgızstane"; Mamayusupov O.Ş., *Vaproşi (Problem) Religiı na Perehodnom Periyode*, 26.

misyonerlerin parasını almak niyetiyle bu dine girenlerin önemli bir kısmı, daha sonra tekrar Müslümanlığa dönmektedir.

Biz, Kırgızlar arasında Müslümanken din değiştirip Hıristiyan veya Budist olan yahut başka din veya inanışa geçen yahut geçmek isteyenlerin sayısının çok olmasının temel nedenlerinden birinin "fakirlik" olduğuna inanmaktayız.³³⁹ Hıristiyan gurupların, Kırgızları gönülden kendilerine bağlamayı başarmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Görebildiğimiz kadarıyla kendilerine bağlanan veya bağlanmış gibi görünen Kırgızların bu guruplarla aralarındaki en temel bağ maddi menfaattir. Fakir ve yardıma muhtaç Kırgız halkının bir kısmı, yardımlarından yararlanmak için misyonerlere sokulmaktadır. Yardımın kesilmesi durumunda veya başka bir yerden daha büyük bir destek gelmesi halinde, bu insanlar öncekinden ayrılıp yeni destekçiye bağlanmakta hiç tereddüt etmezler. Onca misyoner gurubun bu kadar yoğun faaliyet göstermesine ve büyük miktarda paralar harcamasına rağmen halkı Hıristiyanlaştırmada tahmin ettikleri kadar başarılı olamamaları bunu göstermektedir.

Bunun yanında, "Kırgızistan'da İslam dini adına faaliyette bulunan bazı gurupların tebliğ konusundaki yanlış tavır ve tutumları da etkili olmaktadır" diye düşünüyoruz.³⁴⁰ Bu guruplarla karşılaşan ve onların "davet"ine muhatap olan pek çok kişiden, nefret dolu sözler duymuşuzdur. Bunların bir kısmı, bize, "şayet İslam dinini iyi bilmeseydim, bunların yüzünden bu dinden çıkardım" demişlerdir. Kırgızistan'da İslam adına dînî faaliyetlerde bulunan Davetçiler ve benzeri bazı guruplar, bilhassa kırsal bölgelerde halkın dînî inançlarının kuvvetlenmesine ve dînî bilgilerinin artmasına vesile oluyorsa da, ne yazık ki düzensiz kıyafetleri, yanlış tavırları, dînî davet konusundaki yetersizlikleri ve benzeri durumlarıyla, özellikle başkent Bişkek gibi entelektüel insanların çok olduğu kesimler arasında İslam'a sempatiden çok, antipati uyandırmaktadırlar.

Burada Hıristiyan misyoner guruplarla ilgili bir tespitimizi daha zikretmek istiyoruz. Bilindiği gibi Kırgızistan nüfusunun %20'ye yakını Hıristiyan'dır. Bilhassa başkent Bişkek'te Hıristiyanların nüfusu daha yoğundur ve bunların büyük bir kısmını Rus Ortodokslar

---

³³⁹Kırgızistan'da fakirlik için bkz. Ahmet Cihan, "Kırgızistan'da Yoksulluğun Binbir Yüzü", *1. Uluslar arası Sosyal Bilimciler Kongresi, SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim Uluslararası Kongre 18-21 Eylül 2006, Kocaeli/Türkiye, Kongre Kitabı*, (Kocaeli: 2007), 1122-1123.

³⁴⁰Diğer bazı nedenler için bkz. Salih Pay, "Misyonerlerin Kıskaçındaki Ülke: Kırgızistan", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, sayı 2, (2008), 256-268.

oluşturmaktadır. Başkent Bişkek’te karşılaştığımız, zaman zaman görüşüp konuşma imkânı bulduğumuz bu Hıristiyanların, dinleri hakkında son derece yetersiz bilgiye sahip olduklarını ve büyük bir kısmının hiçbir dînî vecibeyi yerine getirmediğini gördük. Nitekim yapılan anketlerde de bu tür sonuçlar ortaya çıkmaktadır.³⁴¹ Buna rağmen bölgede yoğun bir şekilde faaliyet gösteren misyoner guruplar bunlara sokulmamakta, bunları “dindarlaştırma” gibi bir faaliyetin içine girmemektedirler.

Bu guruplar, Kırgız halkını Hıristiyanlaştırmak konusunda büyük gayretler göstermekte ve az da olsa bu çalışmalarında başarılı olmaktadır. Bunlar, Müslüman gurupların birbirleriyle çekişmeleri gibi çekişmezler, tam tersine aralarında ciddi bir koordinasyon vardır. Adeta misyoner kesimler burada ne yapacaklarını, hangi bölgelerde kimlere ne şekilde hitap edeceklerini kendi aralarında paylaşmışlar ve ona göre hareket etmektedirler. Bu yüzden de başarılı olmaktadır.

Şamanist Unsurlar ve Dindarlaşma

Kırgızlar, tarih boyunca farklı din ve kültürlerin etkisinde yaşamış uzun geçmişe sahip bir millettir.³⁴² En çok etkisinde kaldıkları anlayış, şüphesiz ki Şamanizm’dir.³⁴³ Bir dinden çok, bir kültür niteliğindeki Şamanizm, diğer Türk boyları gibi Kırgızları da derinden etkilemiştir. Yüzyıllar boyunca bu anlayışın etkisinde kalan Kırgızlar, İslam’a girdikten sonra da bu anlayışın önemli oranda unsurlarını yaşamaya devam etmişlerdir.³⁴⁴ Nitekim Kırgızların

³⁴¹Bkz. Kiraz, a.g.tez, 49-50.

³⁴²Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 2002),79; Şakirov Murzali, *Kırgız Elinin Dini İşenimleri (Kırgız Halkının Dini İnançları)*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Diploma Tezi, (Danışman: Ermatov Arın), (Bişkek: 2007), 4-5; Osmonov-Asanov, a.g.e., 27-58; Üsöyün Hacı, “Kırgız Elinin Dini İşenimi cana Salt Sanası Cönündü”, *Kırgızdar*, (Bişkek: 1997), IV/560; Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 15-17; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. A. Kazancıgil), (İstanbul: İşaret yayımları, 1994), 14; Ömürkul Karayev, "Kırgızların Ortaya Çıkışı Kırgız Terimi Hakkında", (Türkçeye çev. M.Kıldıroğlu), *Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, sayı 1 (2001), 201-217; Olcobay K. Karatayev, "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, sayı 5 (2003), 200-207; Çorotekin, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Genel Türk Tarihi*, X/232-235; Saadetin Gömeç, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, (Ankara: Akçağ yayımları, 2002), 14-18.

³⁴³Bkz. Erdem, a.g.e., 94; Bakıt Murzaraimov, “Günümüzde Kırgızlar Arasında Yaşamakta Olan İslam Öncesi İnanç, Örf ve Adetler”, *Kırgız Respublikası Oş Memlekettik Universiteti Araşan Gumanitardık İnstitütunun İlimi Jurnalı (Kırgız Cumhuriyeti Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlimi Dergisi)*, (Bişkek 2006), sayı 1-2, 121-129.

³⁴⁴ Bkz. Şakirov, a.g.tez, 13-14; Çotonov O. – Bedilbayev A., *Kırgıztandın En Bayırkı Mezgilderden 19. Kılımdın Sonuna Çeyinki Tarihi, (Kırgızistan’ın En eski Dönemlerden 19. Asrın Sonlarına Kadarki Tarihi)*, (Bişkek: Kırgızistan Soros Fondu, 1998), 118-122; Üsöyün

Müslümanlığından bahseden eserlerde, onların Müslüman olmakla birlikte, İslam dininin pek çok önemli esasından bihaber oldukları ve İslam'ı neredeyse hiç bilmedikleri, bunun yerine, ağırlıklı olarak Şaman geleneklerini sürdürdükleri, bununla beraber kendilerini Müslüman addettikleri belirtilmektedir.³⁴⁵ Kazak coğrafyacı ve bilim adamı olan Ç. Valihanov, onların bu yönüne işaret ettikten sonra şöyle demektedir: “Kırgızlar İslam’ı tutar, fakat onun talimatlarını bilmeden “biz müslümanız” derler. Onların bütün inançları, Orta Asyalıların eski dînî inançlarıdır. Onlar, bu inançları saklamışlardır.”³⁴⁶ Talip Moldo ise, Kırgızistan’ın kuzeyindeki Isık Göl-Çolpan Ata bölgesinde yaşayan Buğu kabilesinin, son zamanlara kadar İslam Dinini, putperestlik (Şamanizm) ile karıştırıp beraberce yaşadıklarını belirtmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, bu kabile mensupları, o zamana kadar ardıç ağaçlarından tütsü yapıp mezar gibi bazı yerlere tapınıyorlardı.³⁴⁷

Sovyetler Birliği'nin bile, Orta Asya bölgesindeki Müslüman milletler arasında dinle mücadele tarzı belirlerken, “Kırgız ve Kazak toplumları arasında henüz atalardan kalma örf ve adetlere bağlılık, dine olan bağlılıktan fazla olduğu için, onların İslam öncesi göçebe kültürlerini öne çıkarmayı” esas aldığı belirtilmektedir.³⁴⁸

Ne yazık ki bugün de bazı Şamanist unsurlar Kırgızlar arasında yaşanmaktadır.³⁴⁹ Oş pazarı veya halkın sık sık gittiği diğer büyük pazarlar gezildiği zaman, oralarda fal, büyü, sihir gibi Şamanist anlayış ve unsurları yaşayan ve uygulayan pek çok insan görmek mümkündür.³⁵⁰ Buralarda kurulmuş özel küçük çadırlar içinde, bir takım uygulamalar yapılmaktadır ki, bütün bunlar Şamanizm'den kalma uygulamalardır.

Hacı, “Kırgız Elinin Dini İşenimi cana Salt Sanası Cönündü”, 564; Şakirov, a.g.e., 6; Heyat, a.g.m., 277-279; Bakıt Murzaraimov, *Dinder Tarhtı*, (Bişkek: Başak Yay. 2008), 23-37; Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 33; Gömeç, a.g.e., 63-64.

³⁴⁵Bkz. W. Radloff, *Sibirya'dan*, (Çev. A. Temir), (İstanbul: 1996), II/319; Şamşı Bazarbayev, *Ruhi Medeniyet cana Din*, (Oş: 1995), 44; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 64, 69-70; Nysanbaev, a.g.t., 296; Talip Moldo, a.g.m., II/535-537; Erdem, *Kırgız Türkleri*, 141-142.

³⁴⁶ Makrinin-Polskih, a.g.e., 245-246; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 65.

³⁴⁷ Bkz. Talip Moldo, a.g.m., II/536; Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 69-70.

³⁴⁸ Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, 117-118.

³⁴⁹Şakirov, tez, 13. Bakşı, bübü, fal, büyü, sihir gibi anlayışlar ve bunların Kırgızistan'daki uygulamalarına dair bazı örnekler için bkz. Osmonov- Asanov, a.g.e., 225-231; Kutmanaliyev Mirlan, İslam Dininin Magiyaga Bolgon Mamilesi (İslam Dininin Sihre Bakışı), Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Diploma Tezi, (Danışman : Murzaraimov Bakıt), (Bişkek: 2008), 10-51.

³⁵⁰Bkz. Murzaraimov, Örf ve Adetler, 128.

Kırgızistan'da din ve Şamanist kültür öyle iç içe girmiş ki, adeta onları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu konuda iyi bir bilgiye sahip olmayanların, bu uygulamalardan hangisinin din, hangisinin Şaman kültürü olduğunu ayırt etmesi zordur. Görebildiğimiz kadarıyla Kırgızların düğün, cenaze, doğum gibi sosyal etkinliklerinde, din yanında çok yoğun bir şekilde Şamanizm de yaşanmaktadır.³⁵¹ Bir takım doğa varlıklarına kutsiyet atfetme, ağaçlara çaput bağlama, belli bazı zamanlarda belli bazı davranışları yasak görme veya bazılarının yapılmasını zorunlu görme gibi pek çok Şamanist uygulama, hâlâ bütün canlılığıyla Kırgızlar arasında yaşanmaktadır.³⁵² Bunların yanında, dînî pek çok uygulama da mevcuttur ve bunlar iç içe girmiştir.³⁵³ Kırgız halkından iyi bir dînî eğitim almamış olanlar, bu tür olaylarda Şamanizm adına yapılan bazı uygulamaları, muhtemelen din zannetmektedir.

2008 yazından Oş bölgesine yaptığımız bir gezi esnasında, birçok yerde, önce ağaca bir Şaman anlayışı olan bezlerin bağlanmasına, ardından da o ağacın altında bir moldonun (imam) Kur'an okuyup dua yaptığına şahit olduk. Bilhassa çok önemli ve etkileyici bir doğal güzelliği olan ve bu doğal güzelliği dînî motiflerle ilişkilendirilerek kutsiyet kazandırılan³⁵⁴ Abşır Ata'da³⁵⁵ kaldığımız kısa bir süre içerisinde bunu birkaç kez gördük.

Kırgızların "Süleyman Too" dedikleri ve "kutsal bir mekân" olarak addettikleri³⁵⁶ Süleyman Dağında "ateş" kültürünün halen ne kadar büyük önem arzettiğine de bizzat şahit olduk. Burada bir moldo küçük bir ateş yakıyor, insanlar o ateşin etrafında saygıyla ve ibadet edası içerisinde toplanıp çömeliyor, dileklerde bulunuyorlar; sonra

---

³⁵¹Bazı örnekler için bkz. Üsöyün Aji, "Kırgız Sancırası", *Kırgızdar*, (Der. Keneş Jusupov), (Kırgızistan: Kırgızistan Basması 1991), II/119-120; Şakirov, a.g.tez, 14-40; Mamıtov M., Kalberdiev A., "Kırgızdardın Urp-Adatına İslam Dininin Tüygizgen Taasırı" (İslam Dininin Kırgızların Örf ve Adetlerine Tesiri), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*, 355-358; Kemal Polat, a.g.e., 64-243.

³⁵²Bazı örnekler için bkz. Şakirov, a.g.tez, 8-12.

³⁵³Bkz. Murzaraimov, Örf ve Adetler, 120-125.

³⁵⁴ Bkz. Hidayet Aydar, "İnanç ve Örflerin Çevrenin Korunmasındaki Rolü: Kırgızistan Örneği", *Uluslar Arası Çevre ve Din Sempozyumu (International Symposium On Environment And Religion) İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (İstanbul, 15-16 Mayıs 2008), II/240.

³⁵⁵ Abşır Ata için bkz. Gulmayram Maziyeva, "Abşır-Ata Aymağı", *Şookum İlim, Turmuş cana Madaniyat Jurnalı*, No 11 (28) Nayabır 2008, 27.

³⁵⁶ Bkz. Aydar, "İnanç ve Örflerin Çevrenin Korunmasındaki Rolü: Kırgızistan Örneği", II/231-247.

moldo o ateşe bakarak Kur'an'dan bildiği bir iki ayeti okuyor, ardından dua ederek dileklerinin kabulünü diliyor.³⁵⁷

Gerek Oş şehrinde, gerekse Kazakistan'daki Türkistan bölgesinde pek çok kez, mezar ve türbelere büyük bir kutsiyet atfedildiğini müşahede ettik. Türbe duvarını öpmeler, elini türbeye kudsiyetle sürüp sonra da kendi bedeni üzerinde dolaştırmalar, türbeden veya mezarın yanından çıkarken sırtını çevirmeden arka arkaya tazimle çıkmalar, bunların etrafında Ka'be'yi tavaf eder gibi dönmeler; bütün bunlar görebildiğimiz hususlardan bazılarıdır. Bütün bu hususların yanına mutlaka İslâmî bir motif eklenmekte; mesela Kur'an okunmakta, el açılarak dua yapılmaktadır. Bunlara şahit olan biri, doğal olarak bu ritüellerin tümünü, "İslâmî ritüeller" diye değerlendirecektir. Bunları birbirinden ayırt edebilmek için, iyi bir dînî bilgi ve kültüre sahip olmak gerekecektir.

Sonuç ve Öneriler

İşte Kırgız halkının bizim şahit olabildiğimiz dînî hayat tarzı ana hatlarıyla böyledir. Bunlar da göz önünde bulundurularak Kırgızistan gibi yeniden diniyle tanışıp kucaklaşan bir toplumun, doğru bir dînî bilgi ve anlayışla, temel İslâmî kaynaklardan esinlenen yorumlarla verilecek bir eğitime çok fazla ihtiyacının olduğunu söyleyebiliriz. Bunun için, Türkiye tarafından finanse edilen Oş İlahiyat Fakültesiyle Araşan İlahiyat Fakültesi gibi kurumların yeniden tanzim edilerek güçlendirilmesi ve sayılarının arttırılması gerekmektedir. 2010'dan sonra Manas Üniversitesine bağlı olarak açılmış bulunan İlahiyat Fakültesi ve bazı Kırgız üniversitelerinde din eğitimi vermek üzere açılmış bulunan birimlerin de Kırgız halkının dînî yaşantıları üzerinde etkili olacağını, bu kurumların desteklenmesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Bunun yanında Kırgız ortaöğretim kurumlarında doğru dînî anlayışa dayalı din dersleri okutulmalı, ülkemizdeki İmam-Hatip Liseleri, Kur'an Kursları gibi dînî eğitim kurumları kurulmalıdır.

İslam'ın terörle hiçbir ilgisinin olmadığı ve olamayacağı, terör hareketleri içinde bulunan din kisveli gurupların dinin özünü alakasının olmadığı, bunların farklı niyetler ve gayeler taşıyan hareketler olduğu bilhassa vurgulanmalıdır.

---

³⁵⁷ Bkz. Hidayet Aydar, "Peygamberler Şehri Oş", *Şefkat Dergisi*, sayı 5 (<http://www.sefkatdergisi.com/sayi-5/111-peygamberler-sehri-os.html>)

Kırgız halkının dindarlaşma düzeyinin yükselmesinde Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığının da önemli katkısı vardır. Başkanlık, 2009 yılı itibariyle Kırgızcaya çevirerek bastırıldığı kitaplardan bir milyon adedi Kırgızistan'da bedava dağıtmıştır. Bunun yanında Oş İlahiyat Fakültesini finanse etmesi yanında, ayrıca Kırgızistan'a belli sürelerle gönderdiği imam-hatiplerle de Kırgız halkına dînî hizmet vermekte ve bu sayede dinlerini daha iyi öğrenmelerini sağlamaktadır. Diyanetin bu faaliyetleri daha etkili bir şekilde sürdürülmeli, Kırgız yetkililer buna destek ve katkı sağlamalıdır.

Kaynakça

- “Acıga Baruuçular Sözcüz Turdö Çaşagan Rayonunda Açılğan Katoo Kitebine Cazılıusu Kerek”, *İslam Madaniyatı*, 22 İyul (Temmuz) 2008.
- Akramova Dilaram, *Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde Din Eğitimiyle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)*, basılmamış doktora tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2006).
- Aliyev, M., *İslam Dini ve Onung Merasimleri*, (Taşkent: 1958).
- Analiz Uçetnoy Registratsii Religioznih Organizatsiy i Uçebnih Zavedeniy na 01.01.2009 Goda.*
- Anderson, John, "Religion, State and Society in the New Kyrgyzstan", *Journal of Church and State*, (Ocak 1999), sayı 1.
- Arat, Reşit Rahmeti, "Kırgızistan", *İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB Devlet Kitapları, 2001).
- Arık, Durmuş, “Küreselleşme Sürecinde Kırgızistan'da Misyoner Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Dini Araştırmalar*, (Ankara: 2000), cilt 6, sayı 17.
- Arık, Durmuş, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Proselitizm Faaliyetleri ve Etkileri”, *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*.
- Arnold, .W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev. H. Gündüzler), (Ankara: 1982).
- Aydar, Hidayet, "İnanç ve Örflerin Çevrenin Korunmasındaki Rolü: Kırgızistan Örneği", *Uluslar Arası Çevre ve Din Sempozyumu (International Symposium On Environment And Religion) İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (İstanbul, 15-16 Mayıs 2008).

- Aydar, Hidayet, “Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Profili”, *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan’da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21-22 Mayıs 2007 Bişkek*, (Bişkek: 2008).
- Aydar, Hidayet, *Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*, (Bişkek, 2009).
- Aydar, Hidayet, *Kırgızistan’da Dindarlaşma*, (Bişkek, 2009).
- Aydar, Hidayet, “Peygamberler Şehri Oş”, *Şefkat Dergisi*, sayı 5 (<http://www.sefkatdergisi.com/sayi-5/111-peygamberler-sehri-os.html>).
- Aynakulova, Gülnisa, “Günümüz Kırgızistan’ında Dinler ve Dini Faaliyetler”, *1. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim Uluslararası Kongre 18-21 Eylül 2006, Kocaeli/Türkiye, Kongre Kitabı*, (Kocaeli: 2007).
- Bazarbayev, Şamşi, *Ruhi Medeniyet cana Din*, (Oş: 1995).
- Bennigsen, A.– Lemercier C. Quelquejay, *Step’te Ezan Sesleri*, (Çev. Nezh Uzel), (İstanbul: İrfanYayıncılık, 1994).
- Canibekov, Ceenbek, *Kırgız Ruhundagı Sosiyaldık-Filosofialık İdeyalar cana Közkarastar*, (Oş: 1996).
- Cihan, Ahmet, "Kırgızistan'da Dini Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri", *İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, (Kırgız Respublikasının Bilim, İlim Cana Caştar Sayasatı Ministriligi Oş Mamlekettik Üniversitesi Teologiya Fakülteti), sayı 8, (Oş: 2005).
- Cihan, Ahmet, “Kırgızistan’da Yoksulluğun Binbir Yüzü”, *1. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim Uluslararası Kongre 18-21 Eylül 2006, Kocaeli/Türkiye, Kongre Kitabı*, (Kocaeli: 2007).
- Cihan, Ahmet, “Yoksullaşma ve Dindarlaşmanın Bir Göstergesi Olarak Kırgızistan’da Din Eğitimi Veren Enformel Kurumlar”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, Orta Asya Toplumlarında Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Arayışlar Uluslararası Kongre 22-24 Ekim 2008, Bişkek/Kırgızistan, Kongre Kitabı*.
- Cumanov, Muratalı Hacı, “Kırgızstanda İslam Dininin Abalı” (Kırgızistan’da İslam Dininin Durumu), *Vestnik Oşskovo Gasudarstvennovo Universiteta Spetsialniy Vipusk*

- Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam 20-21 Mart 2004*), Oşkiy Gasudarstvenniy Universitet-Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı İşbirliğiyle, (Oş: 2004).
- Cumanov, Muratalı Hacı, *Ölköbüzdöğü İslam Jolu*, (Bişkek: 2008).
- Çorotekin, Tıncıtbek, "Kırgızistan Cumhuriyeti", *Genel Türk Tarihi*, (Editörler: H. C. Güzel - A. Birinci), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).
- Çotonov, O. – Bedilbayev A., *Kırgızlandın En Bayırkı Mezgilderden 19. Kılımdın Sonuna Çeyinki Tarihi, (Kırgızistan'ın En eski Dönemlerden 19. Asrın Sonlarına Kadarki Tarihi)*, (Bişkek: Kırgızistan Soros Fondu, 1998).
- Delo Gazetesi*, 4 Mart 2009, 8 (758).
- Dooronbekov, Ramis, *Kırgızstanda İslam Dinin Cayıltuu Metoddoru*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Mezuniyet tezi (Danışman: Masiraliyev Şumkar), Araşan/Bişkek, 2009).
- Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2000).
- Erdem, Mustafa, "Kırgızistan'da Dinî Hayat", *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım-2001, C.21, S. 171.
- Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet Göçebe Bir Türk Boyunun İslamlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (Ankara: Sek Yayınları, 1999).
- Erşahin, Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi*, (Ankara: İlahiyat Vakfı Yay., 1999).
- Fıglalı, Ethem Ruhi, "Vehhabilik", (Kırgızcaya çev. A. Satıbaldiyev), *Teologiya Fakültetinin İlmıy Jurnalı İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, (Kırgız Respublikasının Bilim Beruu Madaniyat Ministrliğı Oş Mamlekettik Üniversitesi Teologiya Fakülteti), sayı 1, (Oş: 2000).
- Gasudarstvennaya Komıssiya Pri Pravitelstve Kırgızskoy Respubliki po Delam Religiy, Spravoçnik po Religioznm Organziatsyam, Proşedşim Uçetnuyu Registratsiyu*, (Haz. Mamayusupov O.Ş.-Jeyenbekov D.A), (Bişkek: 2001).
- Gömeç, Saadettin, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, (Ankara: Akçağ yayınları, 2002).
- el-Haccac, Müslim b., *Sahihu Muslim*, (el-Kutubu's-Sitte içinde), (İstanbul: Çağrı Yayınları: 1413/1992).

- Handrahan, Lori M., "Gender and Ethnicity in the 'transitional democracy' of Kyrgyzstan" (Recent history of Kyrgyzstan), *Central Asian Survey*, (2001), vol, 20, No 4.
- Hayıt, Baymirza, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, (Ankara: 1975).
- Heyat, Farideh, "Re-Islamisation in Kyrgyzstan: gender, new poverty and teh moral dimension", *Central Asian Survey*, (December 2004), vol. 23, No 3-4.
- Hizmetli, Sabri, *Orta Aziya Turik Respublikalarındaki Ziyandı Ağımdar Cane Missionerlik*, (Almatı: 2006).
- İbn Mace, *Sünenu İbn Mace*, (el-Kutubu's-Sitte içinde), (İstanbul: Çağrı Yayınları: 1413/1992).
- İbragimov, Alinur, *Yehova Şahitlerinin Tarihçesi*, (Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi) (Danışman: Murzaraimov Bakıt), (Araşan/Bişkek 2006).
- İnan, Abdulkadir, *Manas Destanı*, (Ankara: 1985).
- İrnazarov, Sootbek, , *Kırgızstanda Sayentologiya Ağımı*, (Bitirme Tezi), Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi, (Danışman: Murzaraimov Bakıt), (Bişkek: 2009).
- Kalbatov, Çınarbek, *Hizbu't-Tahrir Partisi ve Onun Kırgızistan'daki Faaliyetleri*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi, (Danışman: Bakıt Murzaraimov), (Araşan/Bişkek) 2006).
- Kanun, Din, Çerkov: Marksizim Leninizm Klassiklerinin Din ve Ateizm Toğrısındaki Fikrleri, Sovyetler Birliğı KP. ve Özbekistan KP'nin, SSCB ve Özbekistan SSR Hukümetlerinin ana şu Meselelerge aid Huccetleri Toplamı*, (Haz. Komisyon), (Taşkent: 1987).
- Karatayev, Olcobay K., "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, sayı 5 (2003).
- Karayev, Ömürkul, "Kırgızların Ortaya Çıkışı Kırgız Terimi Hakkında", (Türkçeye çev. M.Kıldıroğlu), *Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, sayı 1 (2001).
- Kırgızstan Musulmandarının Din Başkarmasının Daavat (ügüt-nasaat) Bölümünün iş Cürgüzüü Boyunça Cobosu* adlı belge.
- Kırgız Respublikasında 2008-2009 Cılı İştep Turan Diniy Üniversitet cana İstituttar* (Müftiyattan alınmış belge).

- Kırgız Respublikasında Caygaşkan Meçitterdin Calpı Sanı (2008 Cılı cana 2009 Cılı Başına Karata). (Müftiyattan Alınmış Belge).
- Kırgız Respubligasındaki Din Tutuu Erkindigi cana Diniy Uyumdar Cönündö Kırgız Respublikasının Mıyzambı, Erkin Too Gazetesi*, 16 Ocak 2009, 3. bölüm, 15. madde, s. 10 (Rusçası 16).
- Kiraz, Nuri, *Kırgızistan'da Dindarlaşma Tirendi*, Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, bitmemiş doktora tez notları.
- Kököuulu, Egemberdi, "Dini Sektalar", *Kırgız Ruhı*, (Aralık 1997).
- Kudaybergenov, Kurmanbek, *Misyonerlerin Davet Metodları*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi (Danışman: Murzaraimov Bakıt), (Araşan/Bişkek 2006).
- Kutmanaliyev, Mirlan, İslam Dininin Magiyaga Bolgon Mamilesi (İslam Dininin Sihre Bakışı), Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Diploma Tezi, (Danışman: Murzaraimov Bakıt), (Bişkek: 2008).
- Kutuyeba, Ayzada, "Ministertsvo Obrazovaniya i Nauki Kırgızstana Vneslo İzmeneniya vı Prikaz o Razyasnitelnoy Rabote vı Uçebnih Zavedeniyah po Povodu Edinih Trebovaniy k Şkolnoy Forme", <http://24.kg/community/2009/03/11/108721.html>
- Mamayusupov O.Ş. *Vaprosı (Problemi) Religii na Perehodnom Periyode*, (Bişkek: 2003).
- Mamitov, M., Kalberdiev A., "Kırgızdardın Urp-Adatına İslam Dininin Tüygizgen Taasırı" (İslam Dininin Kırgızların Örf ve Adetlerine Tesiri), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*.
- Markinin, V.P. -V.M. Polskih, *Kırgızistan Tarihi*, (Kırgızcaya çev. D. Saparaliyev ve B. Barkayev), (Bişkek: 1995).
- Maziyeva, Gulmayram, "Abşır-Ata Aymağı", *Şookum İlim, Turmuş cana Madaniyat Jurnalı*, No 11 (28) Nayabır 2008.
- Moldo, Talip, "Kırgız Tarihi, Uruçuluk Kuruluşu, Turlu Saltlar", *Kırgızdar*, (Haz. K. Cusupov), (Bişkek: 1993).
- Murzaraimoğlu, Bakıt, *Baptizm ve Kırgızistan'da Baptist Faaliyetler*, Basılmamış Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003).
- Murzaraimov, Bakıt, *Dinder Tarihi*, (Bişkek: Başak Yay. 2008).
- Murzaraimov, Bakıt, "Günümüzde Kırgızlar Arasında Yaşamakta Olan İslam Öncesi İnanç, Örf ve Adetler", *Kırgız Respublikası*

- Oş Memlekettik Universiteti Araşan Gumanitardık İnstititunun İlimi Jurnalı (Kırgız Cumhuriyeti Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi)*, (Bişkek 2006), sayı 1-2.
- Murzaraimov, Bakıt, “Kırgızistan’da Misyonerlik Faaliyetler”, *Akademik Bakış*, (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi), İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Fakülteleri, Celalabat/Kırgızistan, sayı 10.
- Murzaraimov, Bakıt, “Kırgızistandın Aymagındağı Missyonerlik Araketi Cana Diniy Ağımdar”, *Teologiya Fakültetinin İlmîy Jurnalı İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, (Kırgız Respublikasının Bilim Beruu Madaniyat Ministrliği Oş Mamlekettik Üniversitesi Teologiya Fakültesi), (Oş: 2003), sayı 3-4.
- Nysanbaev, Abdumalik, "XXI. Yüzyılda İslam Dünyası: Orta Asya Bölgesi", *XXI. Yüzyılda İslam Dünyası ve Türkiye Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 28-30 Mart 2003 İstanbul*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı-Ensar Neşriyat, 2003).
- Orozaliyev, Alilbekov M., “Tendentsii Rasprostraneniya İslama Sredi Malodeji vı Tsentralnoy Azii” (Orta Asya Gençliği Arasında İslam’ın Yayılma Tandansı), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya’da İslam)*.
- Osmonaliyev, Kanıbek, “Religioznaya Situatsiya vı Kırgızskoy Respublike i Vaprosi Prabavogo Obespeçeniya Religioznoy Deyatelnosti vı Kırgızstane”.
- Ormon Uulu, İskender, “Batken Olayı Özelinde Terörizmin Sebepleri Üzerine Düşünceler”, *Bishkek International Conference on "The Political-Economy of Terrorism in Central Asia and the Role of Education Among Possible Solutions" 20 February 2003 Bishkek Kyrgyzstan*, (International Aturk-Alatoo University), (Bishkek: International Ataturk-Alatoo University Publications 2003).
- Osmanov, Muttalip Ahmedoviç, *İslam Akide ve Merasimleri*, (Taşkent: 1975).
- Osmonov, Ö.C. - A.A. Asanov, *Kırgızstan Tarihi(En bayırkı doordon azırkı mezigilge çeyin) (Kırgızistan Tarihi(En Eski Devirden Günümüze Kadar)*, (Bişkek 2003).
- Pay, Salih, "Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, sayı 2, (2008).

- Pelkmans, Mathijs, " 'Culture' as a tool and an obstacle: missionary encounters in post-Soviet Kyrgyzstan", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, cilt 13, sy. 4, Aralık 2007.
- Polat, Kemal, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005).
- Radloff, W., *Sibirya'dan*, (Çev. A. Temir), (İstanbul: 1996).
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. A. Kazancıgil), (İstanbul: İşaret yayınları, 1994).
- Sabirova, B.K., Sulaymanov C.M., "Uroven i Osobennosti Veroterpimosti Sredi Uçaşseysya Molodeji Yuga Kırgızstana" (Güney Kırgızistan'da Okuyan Öğrencilerin Dine Yatkinlik Dereceleri ve Özellikleri), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam)*.
- Saray, Mehmet, "Kırgızistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002).
- Saray, Mehmet, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Genel Türk Tarihi*, (Editörler: H. C. Güzel - A. Birinci), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).
- Sıdıkuulu, Osmonali, *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniye Kırgız Sancırası*, (Arap harflerinden Kiril alfabesine aktararak yayınlayan: H. Karasayuulu), (Frunze: 1990).
- Soltanayev, Belek, *Kızıl Kırgız Tarihi*, (Bişkek: 1993).
- Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet (Islam Today in the Soviet Union)*, (Almanya: ts.).
- Spisok Medrese po Respublike na 13.02.2009 god*, Din İşleri Komisyonunun, 17 Şubat 2009 tarih ve 16-16/126 numaralı resmi yazısı.
- Şakirov, Murzali, *Kırgız Elinin Dini İşenimderi (Kırgız Halkının Dini İnançları)*, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Diploma Tezi, (Danışman: Ermatov Arın), (Bişkek: 2007).
- Trisko, Jessica N., "Coping with the Islamist Threat: analysing repression in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan", *Central Asian Survey*, (December 2005), vol. 24, no 4.
- Tümer, Günay -Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 2002).
- Üsöyün Aji, , "Kırgız Sancırası", *Kırgızdar*, (Der. Keneş Jusupov), (Kırgızistan: Kırgızistan Basması 1991).

- Üsöyün Hacı, “Kırgız Elinin Dini İşenimi cana Salt Sanası Cönündü”, *Kırgızdar*, (Bişkek: 1997).
- Uyanık, Mevlüt, “Kırgızistan’da Dini Hayat ve İlahiyat Öğreniminin İşlevi”, *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan’da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21-22 Mayıs 2007 Bişkek*, (Bişkek: 2008).
- Valihanov Çokan, *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*, (Alma-Ata: 1985).
- Vasipov R.A., “Atnoşeniye Studentov kı Religii” (Üniversite Öğrencilerinin Dinle Olan İlişkileri), *Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferantsiya İslam vı Tsentralnoy Azii (Uluslararası Sempozyum Orta Asya’da İslam)*.
- Yılmaz, Mehmet Nuri, "Türk Dünyasında Dini Durum", *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 15 Türk Dünyası Özel Sayısı I, (Yıl 3, Mayıs-Haziran 1997).